تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 68

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

ISSN: 1992-6545

چھاپہ خانہ	:	پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ	:	شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل	:	info.punjabi@pu.edu.pk
فون/فیکس	:	042-99210834

شمارے دا مُل	:	-/250 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے

مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 3-75/1/1 مورخہ 2 جنوری 1980ء

دے مطابق سارے پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

تحقیقی مجلّہ

چھیماہی

کھوج

جلد 34 | جنوری ۔ جون 2012ء | شمارہ نمبر 2

مسلسل شمارہ نمبر 68

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر

ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

1- تحقیقی مجلّہ کھوج وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔

2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔

3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔

4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹوگھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔

5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔

6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فُٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔

7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔

8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:

لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر

9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مدیر:

مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بسم الله الرحمن الرحيم

رب دیا پیاریا! مدح تری خَس خَس مُو مُو پیا کردا
تیرے سوہنے قد دیاں گلاں سرُو سرُو پیا کردا
کملیؐ والیا! نظر کرم دی اج ہر نگھا بندہ
بے قدری دیاں پالیاں دے وچ ٹھرُو ٹھرُو پیا کردا

حفیظ تائب

فہرست

اداریہ

قارئین!

مجلّہ کھوج دا سجرا شمارہ مختلف سرناویاں ہیٹھ سجیا ہویا اے۔ پہلے تن لیکھ پاکستانی دور دے سرکڈھویں لکھاریاں دے حوالے نال نیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے ڈاکٹر اسلم رانا، دوویں شاعر وی سن تے کھوج کار، نقاد وی۔ جد کہ تیجا لیکھ معروف گیت نگار گلزار خلیل دے حوالے نال اے۔ چوتھے لیکھ وچ پنجاب دی مُڈھلی موسیقی نوں موضوع بناندیاں ہویاں پنجاب وچ موسیقی دا سرالبھن دا آہر کیتا گیا اے۔ ''وحدت عین عیان تے خواجہ غلام فرید دی شاعری'' وجودی فلسفے دے پس منظر وچ فریدی کِوتا نوں ویکھن وکھان دا جتن اے۔ سعدی شناسی دے حوالے نال پنجابی لکھاریاں دا حصہ فارسی دے استاد ڈاکٹر اقبال ثاقب دی تحقیقی لکھت اے۔ ''ماں بولی بارے مذہبی نقطہ نظر'' وچ مقالہ نگار نے مذہبی حوالے نال ماں بولی دی اہمیت تے افادیت نوں مختلف راواں راہیں اُگھیڑن دا جتن کیتا اے۔ ''وارث شاہ سے دا وارث'' وارث شاہ دی تخلیق ہیر دی آفاقیت تے پنجابیت دے حوالے نال اے، جس وچ ادوکے تے اجوکے پنجاب دی زرعی رہتل دے مہاندریاں نوں مُکھ رکھیا گیا اے۔

آخری اردو لیکھ ہٹلر دے قومیت تے مقامیت بارے نظریات دے حوالے نال پنجاب تے پنجابی معاشرے دی موجودہ صورتحال اُتے گل بات کردیاں ہویاں دسیا گیا اے کہ قوم پرستی دے جذبے نوں کیویں پنگرایا جاندا اے تے کس طرح ایہہ وراثت اک نسل توں دوجی نسل وچ

منتقل کیتی جاندی اے۔

انج مجموعی طور تے ایس شمارے وچ شامل مقالے اپنے سرناویاں دے اعتبار نال پنجابی زبان، ادب تے رہتل دے مختلف پکھاں دی تصویر پیش کردے نیں۔ ایہہ سارا کجھ ایس اُمید اُتے کھوج وچ شامل کیتا جا رہیا اے کہ آن والے ویلے وچ تحقیق دا سفر اگے ودھ سکے گا۔

——— مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 09-18

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

ڈاکٹر فقیر دی غزل

☆ ڈاکٹر ناہید شاہد

Abstract:

Dr. Faqir is a prominent writer of Punjabi literature. He has written on different journals of Punjabi literature. He also considered the torch bearer of classical Ghazal. This article is a study of his literary contribution as a Ghazal writer.

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر 1900ء وچ پیدا ہوئے۔[1] ویہویں صدی دی دوجی دہائی وچ شعور دی اکھ کھولی تے اپنے چوگردے ول تکیا۔ اوہناں نوں اپنے من وچ نچدے موراں دیاں پیلاں خواہشاں دے چکوراں نوں چن ول اُڈدیاں تے چالو وہار وچ رسے وسے لوکاں دی حیاتی دا گیان ہولی ہولی ہون لگ پیا۔ ایہہ اوہو دور سی جدوں میاں محمد بخشؒ دی بھیتاں بھری شاعری روزمرہ دا ضروری رنگ بنی ہوئی سی۔ اردو مشاعریاں دا زور سی تے جیہدے وچ شاعر اپنیاں غزلاں سنا کے لوکائی توں داد وٹدے سن۔ ایسے رواج دا کجھ اثر پنجابی تخلیق کاراں وی لیا تے مولا بخش کشتہ ہوراں اپنیاں غزلاں دا دیوان چھپوایا۔ بھانویں دوہڑے کافی تے سی حرفی وی پنجابی زبان وچ لکھی جا رہی سی پر اپنے مخصوص موضوعات کارن اوس صنف وچ لکھنا ہاری ساری دا کم نہیں سی تے نہ ای لوکائی غزل دے مقابلے وچ دوجیاں صنفاں نوں کوئی پذیرائی دین تے

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

تیارسی۔مشاعرے دی روایت نے ایس رجحان نوں ہور پکیاں کیتا تے پنجابی لکھن والے شاعراں وی ایس صنف نوں سینے نال لا لیا۔ ویکھیا جاوے تے ایس دور وچ لکھی جان والی غزل نوں اسیں اردو فارسی دے تنقیدی سچیاں وچ رکھ کے ''روایتی'' دا ناں دے سکنے آں۔ ڈاکٹر فقیر دی شاعری دے پس منظر وچ پنجابی شاعری دا ورثہ وی سی تے نویں زمانے وچ پنگرن والی نویں صنف، غزل دے نمونے وی۔ اوہ مولانا حالی دی اصلاحی شاعری تے تنقیدی خیالاں توں وی واقف سن تے اوہناں دے سامنے ڈاکٹر علامہ اقبال دی نظریہ ساز تے بلند آہنگ شاعری وی سی۔ ایسےلئی مولانا ظفر علی خاں نے فرمایا:

> ''مولانا حالی مرحوم نے جو کام اپنی شہرہ آفاق تصنیف 'مسدس مدو جزر اسلام' سے لیا ہے وہی کام ڈاکٹر فقیر نے اپنی کتاب 'مواتے' سے لیا ہے۔''(2)

پنجابی زبان و ادب نوں ڈاکٹر فقیر نے جس خلوص نال نویاں جہتاں دتیاں اوہدا تذکرہ واضح لفظاں وچ انج ہویا:

> ''جس طرح مولانا محمد حسین آزاد اور مولانا حالی نے اردو زبان کو نئی ڈگر پر لا کر حیاتِ نوبخشی اسی طرح ڈاکٹر فقیر صاحب نے پنجابی کو ایک نئے روپ سے آشنا کیا۔''(3)

جناب انور مسعود اپنی اک نظم '' فقیر محمد فقیر تے پنجابی بولی' دے اک شعر وچ آکھدے نیں:

تیری ہر اک گل سی بابا پند نصیحت والی
تیرے اندر دونویں ڈِٹھے عبدالحق تے حالی(4)

ایہو وجہ اے کہ اوہ اپنی شاعری وچ وی کسے نہ کسے معاشرتی مسئلے دی اصلاح دے چاہوان نظری آوَندے نیں۔اوہناں دیاں رباعیاں ویکھو:

لاہندے او منہ توں شرم دی کیوں پے لوئی تُسی
آوے جو وچ من دے کرو پۓ سوئی تُسی
مذہباں دا پج پا کے پے لڑنا خدا لئی
پہلاں خدا دا مذہب تے دسو کوئی تسی

بھٹھیاں وچ بے گناہ گلدے نیں پئے
اپنے سکے نویں ڈھلدے نیں پئے
بستیاں سڑ کے سواہ ہوئیاں فقیر
مذہب بمباں وانگراں چلدے نیں پئے

ظاہر اے ایہہ گلاں اک باشعور تے باکمال بندہ ای کر سکدا اے جو جان دا اے پئی مذہب تے انساناں دی سلامتی تے فلاح لئی وجود وچ آئے تے رب ولوں اک تحفہ بن کے رسولاں راہیں انسان نوں ودیعت ہوئے پر گھٹ علم والے تے سطحی لوکاں اپنیاں دکان داریاں سجان لئی تے اپنی پگ دا شملہ اُچیاں رکھن لئی ایہناں وچوں وی نفرت دے بھانبڑ کشید کر لئے تے معصوم لوکاں دے سچرے جذبیاں نوں تلوار بنا کے اک دوجے دے گل کٹوانے شروع کر دتے۔

ڈاکٹر فقیر ہوراں دے تجربے تے مشاہدے وچ ویہویں صدی دے اکثر ملکی تے عالمی واقعات آئے۔ فردی ذاتی تے اجتماعی حیاتی وچ ہون والی اتھل پتھل محکوم قوماں وچ آزادی دی بیداری، اپنے وطن تے زمین نال محبت تے ایہو جیہے کئی عنصراں نے اوہناں دی شخصیت دی تخلیقی نسبت نوں بنایا سنواریا تے اوہناں دے سینے وچ دھڑکن والے دل نوں اپنے حقوق تے فرائض دا شعور بخشیا۔ 1965ء وچ جدوں ہندوستان تے پاکستان دی جنگ ہوئی تے فقیر دا قلم پاک سرزمین لئی تڑپ تڑپ کے اوہدے صدقے واری جان لگ پیا تے اوہناں ایس جنگ وچ اپنی شاعری نال حصہ پایا۔ اوہناں نے ایسیاں نظماں لکھیاں جیہڑیاں فوج دے نال نال قوم دے وی حوصلے بلند کر رہیاں سن۔ اپنی کتاب ''ستاراں دن'' وچ اوہناں ہندوواں دی مکاری تے مکروہ چہریاں توں نقاب چکیا اے۔ ڈاکٹر فقیر دیاں ایہناں قومی نظماں دا اسلوب وی بڑا من کھچواں تے دلچسپ اے تے ایتھوں ای اوہناں دا اوہ انداز وی سامنے آؤندا اے جیہدے وچ اوہ اپنی زبان پنجابی دی جڑت عربی تے فارسی نال کردے نیں۔

بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر صرف اک شاعر ای نہیں سن اوہ مرتب، مترجم، ایڈیٹر، محقق، مورخ تے نقاد وی سن۔ صرف اوہناں دی شاعری اُتے ای اک جھات مار لئی جاوے تے ایہہ اندازہ ہو جاندا اے کہ اوہناں پنجابی وچ خورے ای کسے صنف نوں چھڈیا ہووے۔ سگوں بعض اجیہیاں صنفاں وچ وی اوہناں دا قلم اپنیاں جولانیاں وکھاندا اے جیہناں دا استعمال ای بڑا گھٹ

ہویا اے۔ جویں ''دامن''، جنید اکرم اپنے مضمون ''بلبل پنجاب'' وچ ایس بارے لکھدے نیں:

> ''دامن پنجابی دی اجیہی صنف اے جیہدے تے اج تک بہت گھٹ شاعراں طبع آزمائی کیتی اے۔ اج تیکر پنجابی وچ صرف تن استاد شاعر اجیہے ملے نیں جیہناں دامن لکھے۔ ایہدے وچ وی عشقیہ قصے نوں نظم کیتا جاندا اے۔ استاد عشق لہر ہوراں حضرت یوسف زلیخا دے عشق دا دامن لکھیا، پیر فضل گجراتی ہوراں سوہنی مہینوال دے عشقیہ قصے نوں اپنے دامن دا موضوع بنایا تے ڈاکٹر فقیر ہوراں دو دامن لکھے، اک نعتیہ دامن تے دوجا سسی تے پنوں دا دامن، ایہہ سارے دامن منظوم قصہ گوئی دا شاہکار نیں۔''(5)

ساڈی جاچے جس شاعر دے تخلیقی سفر وچ اینی وسعت ہووے اوہدے ہر پکھ تے علیحدہ علیحدہ غور ہونا چاہیدا اے، پر انج نہیں ہویا۔ بقول جنید اکرم ''ڈاکٹر فقیر نوں پنجابی غزل وچ اوہ مقام نہیں دتا گیا جو اوہناں دا حق سی۔''(6)

ایس بارے کیوں غور نہیں کیتا گیا ایہدیاں کئی وجہاں ہو سکدیاں نیں پر ایتھے ایہہ ساڈا موضوع نہیں۔ سگوں ایس مضمون وچ ساڈی ساری توجہ فقیر دی غزل تے ای رہووے گی تے جو کجھ ایس مضمون وچ اسیں پچھے لکھ آئے آں اوس تے اک نظر ماریاں بنا فقیر دی غزل نوں نہیں سمجھیا جا سکدا۔ کیوں جے کسے وی شاعر دے تخلیقی ہنر دا اک مرکزی نقطہ ہوندا اے تے جدوں تائیں اوس مرکزی نقطے تیک نہ اپڑیا جا سکے اودوں تائیں اوہدے فن نال انصاف نہیں ہو سکدا۔ بھانویں غلام مصطفیٰ بسمل تے حافظ سرشار ہوراں غزل بارے اپنیاں لکھتاں وچ ڈاکٹر فقیر دی غزل نوں سواہرے انداز نال زیر بحث لیاندا اے پر ساڈی جاچے ایہہ غزل ایس توں وی زیادہ توجہ دی مستحق اے۔ انج لگدا اے جیویں فقیر ہوراں دی من پسند صنف غزل ای سی تے اوہ غزل دی ریت روایت دے چنگے جانوں سن تے ایہدے رمز و ایما والے وصفاں نوں پسند کردے سن۔ اوہناں دی اک غزل جیہدی ردیف ''غزل دا'' اے، انج اے:

آوے نال خیال کسے دے جدوں خیال غزل دا
حسن جمال کسے دا بن دا حسن جمال غزل دا
بن کے بھڑک کسے دے رخ دی بھڑ کے تاب غزل دی
زلف سنہری وانگ کسے دی لشکے جال غزل دا

لفظ بنن کناں دے بندے مصرعے ہار گلاں دے
دین طبیعت دے تاء جس دم سونا ڈھال غزل دا
ہار پروندیاں جاون اکھاں لے پلکاں تھیں موتی
ابلدے دل وچوں اُٹھے جدوں ابال غزل دا
بن مستانیاں نظراں کردیاں ناچ نشے دیاں تاراں
دیوے جدوں طبع دا ساقی جام اچھال غزل دا
نچدا گاؤندا ، وگدا سوماں ٹور رواں غزل دی
باغ طبع دیاں بنے بہاراں لگ نکال غزل دا
کاہلا پے کے نال اداسی ولوں کدی جے اُٹھے
جا بہہ درد وچھوڑا کوئی ڈیرا بھال غزل دا
نکتے غین غزل دے اگے لمکی ''ل'' سہانی
ویکھے اُڈدی زلف غزل دی بیٹھا خال غزل دا
درد ونڈاندے اک دوجے دا راہ ایہہ مُڈھ قدیموں
دل دی محرم حال غزل ، دل محرم حال غزل دا
نال غزل دے دل پاگل نے خوب نبھائیاں سانجھاں
ہجر وصال اوہدے دا محرم ہجر وصال غزل دا
ہین قصیدے حسن اوہدے دے شعر فقیر غزل دے
رکھے کول کویں نہ تحفہ یار سنبھال غزل دا(7)

اُپر دتی گئی ڈاکٹر فقیر ہوراں دی غزل دراصل غزل دی پوری بوطیقا نوں زیر بحث لیاندیاں ساڈے سامنے خود اوہناں دا اپنا نقطہ نظر وی واضح کردی اے کہ اوہ غزل نوں کنی موثر تے اہم شعری صنف سمجھدے سن۔اوہ چاہندے سن کہ غزل دی اک تعریف زنانیاں نال گلاں کرن والی تے دوجی ہرن دی بے بسی وچ نکلی اوہ چیخ ہے جیہڑی درد بھری تے عبرت ناک اے۔صرف ایہناں دوہاں گلاں اُتے ای غور کیتیاں غزل دی وسعت گہرائی تے گیرائی دیاں کجھ حداں تک اپڑیا جا سکدا اے۔غزل دی زبان بڑی شائستہ تے مہذب ہوندی اے۔ایہہ اجیہے لفظاں تے اکھراں نوں قبول نہیں کردی جیہڑے کھردرے ہون تے جیہناں دی موجودگی وچ گلاں دا حسن

کوہجھ وچ بدل جاوے۔ غزل دا لہجہ اداس، غمگین تے رومانی ہوندا اے۔ ایہدے وچ بے بسی وی اے تے امید دیاں نظر آوَندیاں کرناں وی۔ ایہہ وصل دیاں راتاں دا شعور وی بخشدی اے تے ہجر دیاں کلفتاں وی اپنی وگلن وچ رکھدی اے پر ایہدے نال ای نال ہر زمانے تے معاشرے وچ آن والیاں فطری تے غیر فطری تبدیلیاں وی بڑے نامعلوم تے غیر محسوس طریقیاں نال غزل دا موضوع بندیاں رہیاں نیں۔ ناقد آکھدے نیں جے ہر عہد اپنے نال نویں مسائل تے نویں موضوع لے کے آندا اے۔ جدوں زمانہ رخ بدلدا اے تے ایہدے موضوع وی بدل جاندے نیں۔ ہاں لکھن والے تے تخلیق کار ایہدا اثر اپنی اپنی طبیعتاں تے کیفیتاں مطابق لیندے نیں۔ کجھ تخلیق کار نویں محاورے تے نویاں مسئلیاں نوں سَہج سبھا قبول نہیں کردے تے پرانی ڈگر دے اسیر رہندے نیں پر تھوڑی یاں بہتی تبدیلی اوہناں دے ہاں وی آ ہی جاندی اے۔ لکھن والا کیوں جو ویلے دا نبض شناس ہوندا اے تے عام لوکائی دی نسبت حساس تے باریک بین وی ہوندا اے۔ ایس لئی اوہ دوجیاں دے مقابلے وچ چھیتی ای بدلدے تقاضیاں نوں سمجھ لیندا اے تے تبدیلی دے نتیجے وچ سامنے آن والے موضوعات وچ اپنی پسند دے موضوع چن لیندا اے تے ایہناں موضوعات دے نال ای اوہدی زبان اسلوب تے محاورے وچ وی تبدیلی آنی شروع ہو جاندی اے۔ ڈاکٹر فقیر دا شعری سفرنامہ وی کجھ انج دا ای اے جے اوہناں نے بدلدے تقاضیاں دی کُکھ وچوں جنم لین والے موضوعات نوں اپنی طبیعت تے مزاج مطابق چنیا تے اپنی شاعری دی بوطیقا ترتیب دتی۔ ساڈی جاچے اوہناں دی غزل وی ویلے دیاں بدلدیاں قدراں دے سمے وچ سامنے آن والے نویاں تجربیاں تے مشاہدیاں دی ای اک شکل اے۔ اوہناں دے عہد وچ کشتہ تے پیر فضل غزل دے حوالے نال اپنا تھاں تے ناں رکھدے سن۔ کشتہ ہوراں فارسی تے اردو غزل دے تجربے تے مشاہدے نوں پنجابی غزل دا حصہ بنایا تے نال ای پنجابی زبان دے سبھا نوں وی مُکھ رکھیا۔ پیر فضل نے کشتہ دے چھوہے کم نوں ہور اگانہہ ودھایا تے اردو فارسی اثر دے باوجود اوہ ایہنوں پنجابی مزاج دے بالکل نیڑے لے گئے۔ جدوں کہ ڈاکٹر فقیر دے قلم نے پنجابی غزل نوں پنجابی زبان دا تہذیبی نک نقشہ عطا کیتا:

خورے کیوں من متا بندہ کردا منوں وچار نہیں
صدیاں دے سامان نیں ایتھے گھڑیاں دا اعتبار نہیں

پرتے بھرویں پور نہ جیہڑے بھری ارار وں پار گئے
کیہڑا بندا ٹھلّھا جیہڑا ڈُبا ادھ وچکار نہیں (8)

باغاں دے کول اے رُخ تند ہواواں دا اجے وی
دھڑکو اے بہاراں نوں خزاواں دا اجے وی

جوہاں بیلیاں دے وچ ویکھے پھردے وانگ لٹوراں
ٹوراں موراں نوں بھل گئیاں ویکھ اوہناں دیاں ٹوراں
شکر کراں میں سر میرے احسان چڑھائے یاراں
شکر کراں میں نال میرے نہیں کرنیاں کیتیاں ہوراں (9)

کِنیاں گُو نیں اوہدے پیار دیاں اج بھکھاں تساں کیہ دساں
کیہ میتھوں دل دیاں پچھدے او میں دل دیاں دساں کیہ دساں (10)

اُپر دتے شعراں دی زبان تے غور کیتا جاوے تے ایہہ کِتے زیادہ صاف تے پنجابی محاورے وچ گُنھی ہوئی دسدی اے۔ بھانویں ایس زبان راہیں بیان کیتے خیال اک خاص طرح دی فضا ول اشارہ کردے نیں پر گل عام گل بلبل، شمع پروانہ، زلف، عشوہ، غمزہ توں ذرا اگانہہ دی اے۔ ایہناں وچ زندگی دی بے اعتباری دا تذکرہ وی اے تے انسان نوں ایس حقیقت بارے جانکاری وی دے دتی گئی اے۔ ایس شاعری دا استعاراتی نظام فارسی ریت توں ای پیدا ہویا اے۔ علامتاں تے اشاریاں وچ وی اوہو فضا نظری آوَندی اے پر ہن ایہناں استعاریاں علامتاں تے اشاریاں دے معنی بدل گئے نیں۔ انداز تے سبھا وی اوہو عشق تے محبت والا ہے پر عاشق تے معشوق، گُل تے خار، ہجر تے وصال دے معنی بدل گئے نیں۔ ایہہ استعارے انفرادی سطح توں اُچیاں ہو کے اجتماعی روپ وچ ڈھل رہے نیں۔ سماجی ناانصافی، معاشرتی عدم توازن، طبقیاں دی ونڈ، امیر تے غریب، غدار تے مجاہد، انقلابی تے دہشت گرد اپنی اپنی تھانواں توں ہل کے نویں محل وقوع وچ آ گئے نیں۔ ڈاکٹر فقیر دا اک شعر ویکھو:

دل دی وسدی وستی اُجاڑ میری واسی آپ نیں کِتے سدھار چلے
رونا دے کے میریاں اکھیاں نوں لے کے دل دا صبر قرار چلے

ایہہ شعراودوں دا اے جدوں فقیر کمسن سن تے اوہناں تے والد دی وفات پہاڑ بن کے ڈگی سی۔ اپنی ایس من پیاری ہستی دی جدائی نے اوہناں نوں ہجر تے وچھوڑے دے ویہناں وچ روڑھ دتا سی۔ ایس سیاق سباق نوں اک پاسے رکھدیاں جے اُپر دتے شعرنوں ویکھیا جاوے تے ایہہ اپنیاں کئی پرتاں سامنے لیاوندا اے تے اک انفرادی تجربے نوں اجتماعی مشاہدے وچ بدل دیندا اے۔غزل دے شعر ایسے وصف نال مالا مال ہوندے نیں جتھے اک ذاتی داخلی تجربہ،صرف ذاتی نہیں رہندا سگوں ہر پڑھن سُنن والے دے کسے تجربے دی آواز بن کے احساس وچ رس بس جاندا اے:

جان آوَن دا گلی اوہناں دی چھڈیا نہ دستور گیا
جا کے دل مڑ آیا اوتھوں آ کے مُڑ مجبور گیا
آپ مہاڑے نال اساڈے ہاسے روسے چلدے رہے
لنگھیا کدی اوہ ہسدا ہسدا کدی اوہ لنگھدا گھور گیا
بن گئی راہ دی مٹی سسی ، موڑ مہاڑ نہ آیا اوہ
نکل تھلاں وچ پنوں بھیڑا خورے کڈی دور گیا(11)

غزلیہ شاعری دا اک وصف اوہدا تلمیحانہ انداز ہوندا اے۔ کیوں جے شاعر کسے اک تاریخی یاں قدیمی واقعے دا پورا مفہوم اک اشارے وچ بیان کر جاندا اے۔ ڈاکٹر فقیر نے اپنی شاعری وچ ایس وصف نوں وی خوب ورتیا اے تے اپنی شاعری دیاں معنوی حداں نوں ہور کھلاریا اے:

ایتھوں تیکر کیہ کوئی دسے پہنچ گیا اے کیکر اوہ
ساڈیاں اکھیاں سامنے سولی تیکر سی منصور گیا

ایسے غزل دے دوشعر ہور ویکھو:

عشق مچایا بھانبڑ جیہڑا عاشق باجھ بجھاندا کون
جد تک ہوش چ آئے موسیٰ ، تد تیکر سڑ طور گیا

اوسے نور اوڑک چمکائے کالے کوٹ پہاڑاں دے
چاہلی ورھے ہنیریاں غاراں دے وچ جیہڑا نور گیا[12]

غزلیہ شاعری تصوف دے مضموناں نوں بیان کرن دا پورا پورا سلیقہ رکھدی اے تے ذہین تے باکمال فنکار ایہناں مشکل منزلاں دے تجربے تے مشاہدے نوں بڑی سہولت تے آسانی نال اپنے شعر وچ پرو دیندا اے۔ ڈاکٹر فقیر دی شاعری وچ انج دے شعر وی ملدے نیں:

وچھڑے ملاپ توں نہ وچھوڑے ملاپ دے
رہ کے ہمیش نال رہیا اے جُدا خدا
کرنا سی انج ظلم کیوں میں آپ جان تے
کہہ کے الست پائی میرے گل بلیٰ خدا[13]

ڈاکٹر فقیر تے پیر فضل بڑے گہرے شاعر ہون دے نال نال بڑے گہرے دوست وی سن۔ ایہو وجہ اے کہ دوواں شاعراں دی غزلیہ شاعری وچ کئی تھاواں تے اکو جیہیاں بحراں تے زمیناں وچ غزلاں لبھدیاں نیں تے ایس سلسلے وچ باقاعدہ اک عملی اشتراک نظر آؤندا اے۔ دوواں شاعراں دے کلام نوں آمنے سامنے رکھ کے پڑھیاں بعض موضوعات تے وی اکو جیہے شعر نظر آؤندے نیں پر دوواں شاعراں دی پرواز تے انداز دا گھیرا وکھو وکھرا اے۔ دونویں شاعر پنجابی دے مہان تے محسن نیں۔ دوواں نے پنجابی ادب دی ترویج تے ترقی لئی دن رات کم کیتا تے اج اوہناں ای بزرگاں دا بالیا ہویا ایہہ دیوا اسمان تے چن وانگ چمک کے اپنی چاننی وکھیر رہیا اے۔ آخر وچ ڈاکٹر فقیر دی اک خوبصورت غزل دے کجھ شعر ویکھو:

کیتا سی کدی پیار بڑی دیر دی گل اے
دو اکھیاں سن چار بڑی دیر دی گل اے
آیا سی بہاراں تے کدی باغ جوانی
کھڑیا سی ایہہ گلزار بڑی دیر دی گل اے
بجلی دی نری لشک سی اک اکھ دی شوخی
اک نظر سی تلوار بڑی دیر دی گل اے

اوہ دسدی اے خالی پر ایہہ اوہو ای اے گردن
اک بانہہ سی جیہدا ہار ، بڑی دیر دی گل اے
شاماں توں فجر تیکراں رہندا سی وچ اکھاں
اک چن دا پروار بڑی دیر دی گل اے
تھاں تھاں نیں فقیر اج میرے فقر دے چرچے
ہے ساں میں گناہگار بڑی دیر دی گل اے (14)

O

حوالے

-1 مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ عزیز پبلشرز، لاہور 1988ء ص 459

-2 تعارف مواتے از مولانا ظفر علی خان 1969ء

-3 ارشد میر: مہر و ماہ، یادگار فقیر مدیر ابوالطاہر فدا حسین فدا

-4 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر: دیوے تھلے؛ مرتب۔ جنید اکرم، بزم فقیر، لاہور 1997ء ص 14

-5 جنید اکرم: مضمون مطبوعہ ''لہراں'' ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نمبر، جون 2000ء

-6 ایضاً

-7 فقیر محمد فقیر: سوہل، ملوک کلیاں؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور 2000ء ص 41

-8 ایضاً ص 35

-9 ایضاً ص 57

-10 ایضاً ص 55

-11 ایضاً ص 52

-12 ایضاً ص 53

-13 ایضاً ص 19

-14 ایضاً ص 87

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 19-37

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

ڈاکٹر اسلم رانا: حیاتی تے لکھتاں

☆ ڈاکٹر عاصمہ قادری

Abstract

Dr. Aslam Rana is the famous Punjabi writer. His claim to fame is research and poetic work. He has been teaching Punjabi language and literature at Punjab University. His role promotion in the Punjabi language is matchless. This article deals with his life and his literary contribution in Punjabi language.

پنجاب دی سدا سہاگن دھرتی اُتے انسانی وسیب دی تاریخ اونی ای پرانی اے جنی کہ دھرتی دی اپنی تاریخ اے۔ نیلی بار دا علاقہ پرانے سمیاں توں انسانی تہذیب، تمدن تے ثقافت دا گڑھ رہیا اے۔ وہاڑی شہر نوں نیلی بار وچ اک خاص اہمیت حاصل اے۔ ''وہاڑی'' لفظ بارے کلیم شہزاد ہوراں نے غلام رسول انصاری دے حوالے نال لکھیا اے:

'' چونکہ پرانے زمانے میں بستیوں کا محل وقوع تجویز کرتے وقت پانی کی موجودگی اولین اہمیت رکھتی تھی اور ندی نالوں کی گزرگاہوں کے قریب پانی

☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

> کم گہرائی پر پایا جاتا تھا اور شیریں ہوتا تھا چنانچہ ان برساتی نالوں کے قریب کئی بستیاں آباد ہوئیں جو لفظ ''ویاہ'' کی نسبت سے ''ویاڑی'' اور پھر ہوتے ہوتے 'وہاڑی' کہلایا۔ اس علاقے میں اس نام کی کئی بستیاں مثلاً 'وہاڑی سموراں والی' اور 'وہاڑی ملکاں والی' وغیرہ ہیں۔ وہاڑی دراصل ''وہاڑی لڑکیاں والی'' نام کی ایک معمولی بستی تھی جو اس جگہ آباد تھی جہاں آج کل اسلامیہ ہائی سکول واقع ہے۔ رفتہ رفتہ اس لمبے نام کا تخصیصی حصہ ''لڑکیاں والی'' کثرت استعمال سے حذف ہوگیا اور اس پرانی بستی کی جگہ جو اب ناپید ہو چکی ہے نئی آباد ہونے والی بستی صرف '' وہاڑی'' کہلائی۔'' (1)

وہاڑی شہر جیہڑا ہُن صدر مقام وی اے تے ایہدی تاریخ تے اینی پرانی نہیں۔کلیم شہزاد ہوراں دے آکھن موجب:

''22۔اکتوبر 1956ءنوں میونسپل کمیٹی دا درجہ دتا گیا۔''(2)

ایہہ قصبہ یکم جولائی 1976ءنوں ضلع دا درجہ اختیار کر گیا تے بورے والا ،میلسی تے وہاڑی تحصیلاں ایس دی ذیل وچ آؤندیاں نیں۔ وہاڑی دے علاقہ نوں ایہہ مان حاصل اے کہ برصغیر پاک و ہند دے عظیم صوفی حضرت حاجی شیر محمدؒ (چاولی مشائخ) ہوراں دا جسد مبارک ایسے علاقے وچ دفن اے تے ایتھوں ای علم تے روحانیت دا پہلا چانن برصغیر پاک وہند وچ کھنڈیا۔ ایس مزار مبارک اُتے حضرت بہاؤ الدین زکریاؒ ملتانی تے حضرت بابا فریدالدین مسعود گنج شکرؒ ورگے عظیم ولی اللہ تے انسان دوست وی حاضری دیندے رہے نیں۔ بابا فرید نوں تاں نیلی بار دا ایہہ علاقہ بہت پسند سی تے ایہو کارن اے کہ اوہناں نے دلی تے ملتان ورگے شہراں نوں چھڈ کے ایتھے ٹھکانا کیتا تے آکھیا جاندا اے کہ نیلی بار دے کئی قبیلے اوہناں دے ہتھ اُتے ای مسلمان ہوئے۔ بابا فریدؒ ہوریں پنجابی زبان دے موڈھی شاعر وی نیں تے ایس طرح ایس علاقے دی ادبی حوالے نال وی اہمیت ثابت ہوندی اے۔ جتھوں تیکر عسکری روایتاں دا تعلق اے تاں وہاڑی دے وسنیکاں نے آزادی مگروں اپنے سوہنے دیس لئی کئی انملیاں قربانیاں دتیاں نیں۔ میجر طفیل محمد شہید (نشان حیدر)، کیپٹن ظفر اقبال شہید (تمغہ جرأت)، میجر تیمور علی

شہید ، محمد رمضان شہید (ستارہ حرب) وغیرہ نے اپنیاں جاناں دے نذرانے دے کے دیس دے تقدس دا بھرم رکھیا اے۔ وہاڑی دا علاقہ سیاسی سماجی اہمیت، ادبی تے ثقافتی مانتا،علمی ادبی روایت تے جرأت بہادری دی علامت دا روپ وٹا کے پنجاب دی تاریخ اندر زندہ استعارے دی شکل وچ تابندہ اے۔

پنجابی زبان تے ادب دے اُچے تے سچے پارکھ، نویکلے کہانی کار، شاعر تے ادب دے عظیم استاد ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دا سانگا ایس دھرتی دے غیور تے انکھی راجپوت قبیلے نال سی۔ ایس خاندان دیاں عظمتاں تے بہادری دے کارنامے برصغیر پاک و ہند دی تاریخ دے ورقیاں اُتے کھلرے ہوئے نیں۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دا تعلق راجپوتاں دے پنوار نامی قبیلے نال سی جو راجا جگدے سنگھ دی اولا دسی۔[3] اج ایس گل دا کھُرا نپنا تاں کوئی سوکھالی گل نہیں کہ راجپوتاں دی پنوار گوت کدوں اپنے مرکز راجپوتانہ توں پنجاب دے میدانی علاقیاں وچ آن وسی، پر ایس خاندان دیاں زبانی روایتاں مطابق ایہہ قبیلہ چراں توں قطبی والا تحصیل نکودر ضلع جالندھر دا واسی سی۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی بھین صدیقہ اقبال ہوراں دے آکھن موجب:

> ''ہمارے دادا اور دادی قطبی والا گاؤں میں ہی پیدا ہوئے اور وہیں وفات پائی۔ پاکستان بننے سے پہلے ان کا پیشہ ملازمت تھا۔ دادا کا نام عبدالرحمٰن تھا اور دادی کا نام نوراں بی بی تھا۔''[4]

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے والد ماجد رانا خیرات اللہ وی ایسے پنڈ وچ جمے اوہناں نے میٹرک تیکر تعلیم حاصل کیتی تے ایہدے مگروں محکمہ مال وچ پٹواری ہوگئے۔ رانا خیرات اللہ ہوراں دا ویاہ رشیدہ بیگم ہوراں نال ہویا تے اوہناں دیاں دو دھیاں تے اک پُتر سی۔ سب توں وڈی صاحبزادی رفیقہ بیگم تے فیر صدیقہ بیگم تے پُتر دا ناں محمد اسلم رانا سی۔

رفیقہ بیگم ہوریں قصبہ گگو تحصیل بورے والا ضلع وہاڑی رہندے نیں تے اوہناں دے چار پُتر نیں جیہناں دے ناں ترتیب وار انج نیں: شاہد، عمران، عرفان تے عدنان۔ صدیقہ بیگم ہوریں راولپنڈی رہندے نیں تے اوہناں دے دو پُتر تے اک دھی اے۔ اوہناں دے وڈے پُتر دا ناں خرم، نکے دا ناں منعم تے دھی دا ناں سمیرا اے۔

ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں 18اگست 1941ء نوں قطبی والا ،تحصیل نکودر ضلع جالندھر وچ

پیدا ہوئے۔[5] ''ضلع وہاڑی'' دے لکھاری کلیم شہزاد نے اوہناں دی تاریخ پیدائش 18 اگست 1947ء لکھی اے۔[6] اساڈی جاچے اوہناں دا جمن ورہا ایس لکھاری نے درست نہیں لکھیا۔ اوہناں دے مڈل سکول والے سرٹیفکیٹ تے ہائی سکول دی سند اُتے جمن ورہا 18 اگست 1941ء ای لکھیا ہویا اے۔ اوہ اجے چھ ورھیاں دے ای سن کہ برصغیر پاک و ہند دی ونڈ ہوگئی تے 14 اگست 1947ء نوں دنیا دے نقشے اُتے پاکستان اک عظیم اسلامی مملکت دے طور تے اُبھریا۔ دیس دی ونڈ ویلے آبادی دا تبادلہ ہویا تے نال ای پنجاب دی دھرتی اُتے اجیہا خونی کھیل کھیڈیا گیا جیہدی مثال انسانی تاریخ وچ نہیں ملدی۔ وسدے گھرانے اُجڑ پجڑ گئے، دھیاں دی عصمت دی راکھی لئی اپنیاں ہکاں ڈاہ کے عزتاں دے راکھے، رل وسدیاں دیاں تیراں، باناں کرپاناں نال چھلنی ہوکے جام شہادت نوش کردے رہے تے لکھاں لاشاں دے ڈھیر تے خون دیاں ندیاں تردا ایہہ قافلہ مشرقی پنجاب توں پاکستان دی پوتر دھرتی ول ٹرپیا۔ ایس قافلے وچ جالندھر دے پنوار خاندان دا اک نکا جیہا سہمیا ہویا بال محمد اسلم رانا وی شامل سی۔ چھ ورھیاں دے بال نے جدوں اپنیاں اکھاں اگے لکھاں لاشاں ویکھیاں ہون گیاں تے اوہدے دل اُتے کیہ بیتی ہووے گی۔ ایس قتل و غارت وچ ڈاکٹر اسلم رانا دے خاندان دے کئی جی وی شہید ہوئے۔ اسلم رانا ہوراں نے اپنیاں نوں کرپاناں اُتے پروتا ویکھیا تے خوف دی اک لہر ہمیش لئی اوہناں دی شخصیت دا حصہ بن گئی۔ پاکستان اپڑن مگروں اسلم رانا ہوراں دے والد رانا خیرات اللہ ہوراں 365/E-B تحصیل بورے والا، ضلع وہاڑی وچ آن ڈیرے لائے تے ایسے پنڈ وچ ای اوہناں نوں زمین الاٹ ہوئی۔ ایتھے آ کے اوہ دوبارہ پٹواری لگ گئے:

> ''پاکستان آ کے والد صاحب قصبہ قبولہ وچ پٹواری لگ گئے۔ ایہہ وسوں عارف والا دے نیڑے وے۔''[7]

اسلم رانا ہوریں اجے نکی عمرے ای سن جدوں قسمت نے اک ہور دُکھ اوہناں دی جھولی وچ پا دتا تے اوہناں کولوں ماں ورگی عظیم ہستی کھوہ لئی۔ والد صاحب نے دوجا ویاہ کرلیا تے دوجی ماں اوہ پیار نہ دے سکی جیہڑا ایس بال دا حق بن دا سی۔ اسلم رانا ہوراں نے اپنا بچپن اپنی پھوپھی ''فاطمہ بی بی'' کول لنگھایا۔ شریف کنجاہی ہوراں دے ناں اک چٹھی راہیں اپنے بچپن بارے دسدے نیں:

''میں نے زندگی میں بہت دُکھ اُٹھائے ہیں، بڑے صدمے برداشت کیے ہیں نہ ماں کی ممتا، نہ باپ کی شفقت، نہ کوئی اور پیار نصیب ہوا۔ بچپن ہی سے کرب کے سمندر میں دھکیل دیا گیا۔''(8)

نکی عمرے ماں دی ممتا توں محروم ہون نال اسلم رانا ہوراں دی شخصیت وچ اک خلا پیدا ہوگیا۔ ایہہ خلا پُر ہو جاندا جے باپ دی پوری توجہ لبھدی:

''ماں دے بارے گل کردیاں جذباتی ہو جاندے سن۔ روندے نہیں سن پر اوہناں دیاں اکھاں وچ اُداسی آ جاندی سی۔''(9)

اسلم رانا ہوراں نے پرائمری تعلیم 349/E-B دے پرائمری سکول توں حاصل کیتی۔ چھیویں توں اٹھویں تیکر اپنے پنڈ دے نواحی قصبے گگو وچ پڑھدے رہے۔ اوہناں مڈل دا امتحان اینگلو ورنیکلر امیدوار دی حیثیت نال 1956ء وچ پاس کیتا۔(10) ایس سارے عرصے وچ اوہ پنڈ تے قصبے دے سکولاں دے ہاسٹلاں وچ رہندے رہے، جتھے کوئی زیادہ سہولتاں وی میسر نہیں ہوندیاں۔ گھر دے حالات بارے اپنے آپ ساری گل کھُل جاندی اے۔ اسلم رانا ہوراں نے بال پن توں ای تنہائی نوں اپنا ساتھی بنا لیا۔ اوہ کیہڑی کیہڑی محرومی دا شکار نہ ہوئے ہوون گے جدوں گھروں خرچ وی گھٹ آوے تے چھٹیاں وچ وی کلیاں ہاسٹل وچ رہنا پووے۔ اوہ بال تے اودوں ای نامکمل رہ جاندا اے جدوں کوئی اوہدے چاء کرن والا تے اڑیاں منن والا نہ ہووے۔ ایس طرح تنہائی، ڈر، خوف تے وہم اسلم رانا ہوراں دے نال ای جوان ہوئے۔ اک چٹھی وچ اسلم رانا شریف کنجاہی ہوراں نوں لکھیا:

''جب بچے روئیں تو انہیں ایک پناہ گاہ ایسی میسر آتی ہے جس میں داخل ہوکر سارے دُکھ اور غم مٹ جاتے ہیں یعنی ماں کی گود یا پھر سہارا بنتی ہے باپ کی شفقت۔ مجھے یہ دونوں میسر نہ آئے ماں مر چکی تھی اور باپ، اس کا سایہ شفقت سوتیلی والدہ کے سائے میں مدغم ہو چکا، تھا اس طرح بے شمار محرومیاں اوران گنت نامرادیاں تو بچپن ہی میں مقدر بن گئیں۔''(11)

اسلم رانا ہوریں ستویں جماعت وچ گگو منڈی (تحصیل بوریوالہ) ہائی سکول وچ داخل ہوئے تے اوتھوں ای میٹرک کیتا۔ اودوں اوہ دس میل دا فاصلہ روز طے کردے سن۔ 4 سال

تک سائیکل تے سوار ہو کے سکول جاندے رہے۔ اوہناں میٹرک دا امتحان 1958ء وچ پاس کیتا۔[12] شام نوں 365/E-B دے گراؤنڈ وچ والی بال تے فٹ بال کھیڈ دے سن۔[13]

کالج داخلہ لیا پر والد صاحب دی بیماری پاروں تعلیم جاری نہ رکھ سکے والد صاحب دی جی جان نال تیمارداری کیتی پر صدمات دے اک نہ مکن والے سلسلے وچ ایہہ صدمہ وی شامل ہوگیا جے والد صاحب وی ایس دنیا توں مُکھ موڑ گئے۔ اوس ویلے اسلم رانا ہوراں دی عمر 18 سال سی۔ بقول اسلم رانا:

> ''میرے والد نے کبھی مجھے گلے نہیں لگایا، کبھی شفقت سے گود میں نہ بٹھایا، کبھی بلائیں نہ لیں، میری پیشانی ترستی رہی کہ اس پر کبھی ان کے لبوں کا لمس محسوس ہو۔''[14]

والد صاحب دی وفات مگروں سوتیلی والدہ نے خرچہ دینا بند کر دتا تے اسلم رانا ہوریں پنڈ چھڈ کے لاہور آ گئے۔ اک دو ملازمتاں کیتیاں فیر بورڈ آف ریونیو وچ کلرک بھرتی ہوگئے۔ اوتھے ای اردو ادب دے معروف نقاد ریاض احمد ہوراں نال ملاقات ہوئی۔ حیاتی وچ کجھ سکون آیا تے تعلیم دا ٹُٹیا ہویا سلسلہ فیر جُڑیا۔ پنجابی فاضل 1961ء وچ کیتا، پرائیویٹ ایف-اے دا امتحان 1971ء وچ پاس کیتا، بی-اے 1973ء وچ تے ایم-اے پنجابی پنجاب یونیورسٹی توں 1975ء وچ کیتا۔ لاہور لاء کالج توں ایل ایل بی دا امتحان 1978ء وچ پاس کیتا۔[15] اسلم رانا ہوراں نے کجھ اخباراں وچ وی کم کیتا ''روزنامہ سیاست'' وچ 70ء ، 71ء وچ ''لاہوریات'' دے عنوان نال کالم لکھدے رہے۔ حنیف رامے ''نصرت'' تے ''مساوات'' کڈھدے سن تے اسلم رانا شام نوں بلامعاوضہ اوتھے کم کردے سن۔ انگریزی توں اردو افسانیاں دا ترجمہ کردے سن۔ اسلم رانا نے کئی ملکاں دی سیر کیتی، جیویں بلغاریہ، جرمنی، ترکی تے ایران گئے۔ یورپ دا سفر وی کیتا۔ سماجی تے معاشرتی انقلاب لیان لئی کجھ تحریکاں نال وابستہ رہے۔ پوری دیانت داری نال کم کردے رہے تے ایس گل تے خوش سن کہ اجے دنیا وچ کجھ لوگ انصاف، مساوات، رواداری، امن تے پیار نوں قائم رکھن والے موجود نیں، پر جدوں اوہناں لوکاں دی منافقت دا پردہ چاک ہویا تے بڑے دُکھی ہوئے۔ پنجاب یونیورسٹی وچ عارضی لیکچرر دے طور تے 4-اپریل 1977ء توں کلاساں پڑھانیاں شروع کیتیاں تے ایسے سمے ای

LLB وی کیتا۔

علم تے ادب نال لگاؤ اوہناں نوں سکول دے زمانے توں ای سی۔ ''تصدیق'' دے دیباچے وچ لکھدے نیں:

> '' مجھے لکھنے کا شوق ضرور تھا۔ سکول کے زمانے میں بے ڈھنگی نظمیں اور کالج کے ابتدائی مراحل میں بے ہنگم افسانے لکھتا تھا۔ میٹرک میں جب میرا پہلا مضمون لاہور کے ایک رسالے ''مسلم راجپوت'' میں چھپا تو میں کئی راتیں سو نہیں سکا تھا۔ پھر جب سکول کی الوداعی پارٹی میں ایک نظم پر ہیڈ ماسٹر نے دس روپے انعام اور ایک قلم تحفے میں دیا تھا تو میں دوسرے ہم جماعتوں سے ذرا الگ الگ پھرنے لگا تھا۔ لیکن جب میں نے لاہور میں اپنا پہلا افسانہ لکھ کر ریاض احمد کی خدمت میں برائے اصلاح پیش کیا تو اس میں کالی سیاہی کی عبارت کم کیا نہ ہونے کے برابر تھی اور سرخ سیاہی کی اصلاح ہی اصلاح نظر آ رہی تھی۔ میں بڑا نادم ہوا تھا کہ میرا زعم ریت کی دیوار ثابت ہوا اور یہی حال میرے پہلے مضمون کا بھی ہوا تھا۔ لیکن میرے تیسرے افسانے اور دوسرے مضمون میں سرخ نشان خال ہی نظر آیا اور اسی طرح انہوں نے ہی اصل میں میرے ہاتھوں میں قلم تھمائی۔ مجھے اردو اور انگریزی افسانوں کے بہترین مجموعے اور چوٹی کے ملکی اور غیر ملکی ناول پڑھنے کی ترغیب دی۔ مشہور اور رجحان ساز مشرقی اور مغربی نقادوں کی کتابیں پڑھنے کی جوت جگائی اور اس طرح مجھ میں کچھ ٹوٹا پھوٹا لکھنے کی سکت پیدا ہوئی۔ [16]

جدوں تنویر ظہور ہوراں پنجابی رسالہ ''سانجھاں'' کڈھیا تے اسلم رانا ہوراں پہلے شمارے وچ '' اُچے برج لہور دے'' ناں نال کالم لکھنا شروع کیتا۔ ایہہ اسلم رانا ہوراں دی پہلی پنجابی تحریر سی۔ [17] اسلم رانا 5 فروری 1979ء نوں پنجاب یونیورسٹی شعبہ پنجابی وچ مستقل لیکچرر ہو گئے۔ 4 اپریل 1987ء نوں اسسٹنٹ پروفیسر مقرر ہوئے تے 14 اپریل 1991ء توں 21 جون 1996ء تک ایسوسی ایٹ پروفیسر دے عہدے تے رہے۔ ایس توں پہلے اوہ کجھ عرصہ شعبہ پنجابی دے

چیئرمین وی رہے۔ اوہ سول سروسز اکیڈمی وچ وزٹنگ لیکچرر 1980ء وچ بنے۔ اسلم رانا ہوراں جدوں درس و تدریس دا پیشہ اپنایا تے بطور استاد اک ایہو جیہا عملی نمونہ پیش کیتا کہ شاگرداں دے دلاں وچ گھر کر لیا۔ اوہناں دے شاگرد ڈاکٹر ناہید شاہد ہوریں دسدے نیں:

''نہ صرف کلاس روم وچ بہت اچھا پڑھاندے سن بلکہ اوہ ہمہ وقت استاد سن۔ سماجی، سیاسی یا تعلیمی مسئلے توں علاوہ کوئی دیگر مسئلہ ہونا گھریلو یا نجی تے اسیں رانا صاحب نال بغیر کسے خوف دے ڈِسکس کر لینا۔''(18)

اسلم رانا اپنے استاداں وچ پروفیسر شریف کنجاہی ہوراں دے بوہتا نیڑے سن۔ باپ دے پیار دا پرچھانواں اوہ شریف کنجاہی ہوراں وچ لبھدے سن۔ اک ہور ہستی جیہدے نال رانا صاحب نوں بڑی عقیدت سی اوہ شعبہ فارسی دے چیئرمین ڈاکٹر بشیر حسین سن۔ ڈاکٹر بشیر حسین دے نال بڑی محبت کردے سن اوہناں دی وفات نے دل تے ڈاھڈا اثر کیتا۔ شریف کنجاہی ہوراں دی موجودگی نے ایس دُکھ نوں گھٹ کیتا۔ شریف کنجاہی ہوراں دے ناں اک چٹھی وچ لکھدے نیں:

''آپ کا دم میرے لئے ایسے ہی ہے جیسے مرتے انسان کے لئے آکسیجن کا ٹینٹ ہوتا ہے اگر آپ کا سہارا نہ ہوتا تو یقین مانیئے گا کہ لاہور میں کچھ بھی ہمارا نہ ہوتا۔''(19)

اسلم رانا نے اپنا تخلیقی سفر اک کہانی کار دی حیثیت نال شروع کیتا فیر شاعری ول وی دھیان دتا پر اوہ اپنی پچھان کہانی کار دے طور تے کروانا چاہندے سن۔ تنقید لکھنی شروع کیتی تے اوہناں دیاں لکھیاں کتاباں نوں انعام ملے۔ کلاسیکی شاعری اُتے تنقیدی کتاباں لکھیاں گئیاں پر جدید شعراء تے جنی بھرویں تنقید اسلم رانا ہوراں نے لکھی اوہ کسے ہور دے حصے وچ نہیں آئی۔ اسلم رانا دی حیاتی اُتے اک اچاویں جیہی نظر ماریئے تے غماں تے محرومیاں دی تیز دھپ وچ اک سڑدا بلدا بال دسدا اے۔ جیہڑا اجے بالپن دی عمر وچ سی کہ اوہدے کولوں ماں جیہی ٹھنڈی چھاں کھُس گئی۔ اجے شعور دی پہلی پوڑی نہیں سی چڑھیا جے پیو اکلا چھڈ گیا۔ پنڈ توں لاہور شہر آئے تے ایس شہر نے اوہناں نوں نِکی عمرے ای وڈے وڈے تجربیاں توں لنگھا دتا پر اوہ پَیر پَیر اگے ودھدے رہے۔ اک ڈر، خوف، وہم، احساس کمتری تے بزدلی دے مارے ہوئے شخص نے کیہ

دُکھڑے پھولنے نیں۔ حیاتی وچ لبھن والے سارے دُکھاں تے محرومیاں نوں اپنے اندر ای دفن کردے رہے تے حیاتی سڑدی بلدی روہی بن گئی۔ رنگاں بھری کائنات اوہناں لئی بے رنگ ہوگئی۔شریف کنجاہی ہوراں نوں لکھدے نیں:

''میں نے زندگی میں بہت دُکھ اُٹھائے ہیں۔ بچپن ہی سے کرب کے سمندر میں دھکیل دیا گیا اور پھر زندگی نے اور معاشرے نے فٹ بال کی طرح اپنے پاؤں کے آگے رکھ لیا اور آج تک جب اس کی ٹاکیاں اور ٹانکے اکھڑ گئے ہیں ابھی تک زمانے کی ٹھوکروں کی زد میں ہوں۔''[20]

پنجابی زبان وادب نال اوہناں دا بڑا ڈونگھا رشتہ سی۔ اک کامیاب استاد سن۔ یونیورسٹی آف لندن دے سکول آف اورینٹل اینڈ افریکن سٹڈیز دے سربراہ پروفیسر ڈاکٹر سی شیکل نال خط وکتابت سی۔ کسے فقہی یا فروعی مسلک یا ذات پات دے حوالے نال طلباء وچ تفریق نہیں سن کردے۔ دوجیاں دے دُکھاں نوں وی اپنی جھولی پالین والا انسان اندروں چھیتی کمزور ہو جاندا اے۔ اوہناں دا دل وی کئی سالاں توں دُکھ سانبھ رہیا سی۔ اخیر کدوں تیک، تقریباً 3 ورھے پہلاں ایس دل نے الارم وجا دتا سی کہ ہن اوہدے اندر کوئی تھاں خالی نہیں رہی مزید دُکھاں لئی۔ اک ہلکا جیہا ہارٹ اٹیک ہویا سی تے نال ای 6 مہینے بعد فالج دا اٹیک ہویا۔ ڈاکٹر دا کہنا سی کہ کسے قسم دا دباؤ دماغ تے نہیں ہونا چاہیدا۔ 20 جون 1996ءنوں پنجابی سال اول دا پرچہ سی طبیعت ٹھیک نہ ہون دے باوجود کالج آ گئے۔ پرچے بارے فکرمند سن نظر صحیح کم نہیں سی کر رہی۔ کجھ دیہاڑے پہلاں ای دوبارہ ہارٹ اٹیک ہویا سی۔ چھٹیاں لے کے پنڈ چلے گئے۔ اوسے رات اُلٹی آئی تے حالت بوہتی خراب ہوگئی۔ ڈاکٹر نے آکھیا لاہور لے جاؤ پر ہسپتال اپڑن توں پہلاں ای روح دا پنچھی اُڈاری مار گیا۔ ایہہ 21 جون 1996ء سی جتھے آ کے تاریخ کھلو گئی تے اسلم رانا اپنے دُکھاں سمیت ایس دنیا توں ٹُر گئے۔ پنجابی ادب اپنے اک سچے عاشق توں محروم ہوگیا۔ پروفیسر شریف کنجاہی ہوریں لکھدے نیں:

''میں ضرور اک اچھے بندے دی سنگت توں محروم ہوگیاں جس دی مینوں اک طرح دی Addiction ہوگئی سی تے لہور سچ تاں ایہہ وے جے اوس بوٹے وانگ لگدا اے جس دا اکو ای پھل وی کھوہ لیا گیا ہووے۔''[21]

ڈاکٹر اسلم رانا دی یاد وچ تعزیتی جلسے تے اکٹھ ہوندے رہے۔ جیہناں توں اندازہ لایا جاسکدا اے کہ اوہ چپ چپیتا کلم کلا بندہ اپنے متراں وچ کنا من پسند سی۔ ڈاکٹر اسلم رانا اک محبوب استاد سن۔ ساریاں نال سانجھا پیار کردے سن، چپڑاسی توں لے کے پڑھیاراں تیکر تے استاداں توں لے کے متراں تک جو وی اوہناں دے نیڑے آیا ہور نیڑے ہوندا لگا گیا۔ پروفیسر سہیل احمد خاں نے رانا صاحب دی وفات تے افسوس کردیاں آکھیا:

''سانوں سُتے ضمیراں نال روون دی بجائے مونہہ چھپا کے رونا چاہیدا اے
کہ اک انسان ہور مر گیا اے۔''(22)

اوہناں دی حیاتی اتے فن دے حوالے نال پی ایچ-ڈی دی سطح تے مقالہ لکھوان دا آہر وی کیتا گیا، جیہڑا امیدوار دی عدم دلچسپی پاروں ویلے سر مکمل نہ ہوسکیا۔

لکھتاں

ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں ساری حیاتی حرفاں نال ای کھیڈدے رہے۔ اوہ حرفاں دے بنے ہوئے سن تے حرفاں نال ای ٹُٹ جاندے سن۔ ایس کائنات وچ جے کوئی اوہناں دا ساتھی، ہمدرد، دوست، یار، بیلی سی تاں اوہ اوہناں دا علم تے کتاباں سن۔ معاشی اوکڑاں دے باوجود اوہناں دا تعلیم حاصل کرنا ایس گل دی گواہی دیندا اے کہ اوہناں نوں علم نال پیار بچپن توں ای سی۔ ڈاکٹر اسلم رانا دی اپنی لکھی ہوئی فہرست مطابق اپریل 1995ء تک 132 مضمون اوہناں نے مختلف رسالیاں وچ لکھے جیہڑے اردو تے پنجابی دے اعلیٰ معیار دے رسالیاں وچ چھپدے رہے۔ کجھ اہم رسالیاں وچوں ''سانجھاں''، ''رچناب''، ''سورج مکھی''، ''لوک رنگ''، ''اقراء''، ''قرطاس''، ''پنجابی زبان''، ''ماہ نو''، ''بادبان''، ''لہراں''، ''شام وسحر''، ''لکھاری''، ''لشکارے''، ''پنجابی ادبی سانجھ''، ''اورینٹل کالج میگزین''، ماہنامہ ''جھوک''، ماہنامہ ''تخلیق''، ''جنزل آف ریسرچ سوسائٹی آف پاکستان''، ''جدید ادب''، ''Sunrise''، ہفت روزہ ''چٹان''، ''شاخ ادب'' تے سہ ماہی ''ادبیات'' تے مجلّہ ''کھوج'' شامل نیں۔

علم و ادب نال اوہناں دا تعلق آخری ساہواں تیکر رہیا اوہ آخری مضمون افضل احسن رندھاوا بارے لکھ رہے سن، جیہڑا مکمل نہ ہوسکیا۔ اوہناں نے پنجابی کہانیاں وی لکھیاں سگوں اوہ تاں اپنا تعارف اک کہانی کار دے حوالے نال ای کروا ندے سن۔ شعبہ پنجابی وچ لیکچرر لگ گئے تے فیر پورا دھیان طالب علماں ول دتا۔ ایم-اے دی سطح اُتے اوہناں دی نگرانی وچ ہوون والے تحقیقی مقالیاں دی فہرست کجھ انج اے:

	عنوان	سال	صفحات
-1	ضلع اوکاڑہ دے پنجابی لکھاری	1984	128
-2	پاکستانی پنجابی ناول نگاری، تنقیدی جائزہ	1984	182
-3	پاکستانی پنجابی افسانہ، تاریخ تے تجزیہ	1985	360
-4	پاکستانی پنجابی غزل، تاریخ تے تجزیہ	1987	212
-5	پاکستانی پنجابی نظم، تاریخ تے تجزیہ	1987	304
-6	پنجابی ادب وچ سفر نامے دی روایت	1988	141
-7	ضلع جھنگ دی پنجابی شاعری	1988	248
-8	سچل سرمست: حیاتی تے پنجابی/ سرائیکی شاعری	1989	145
-9	مولوی محمد مسلم: حیاتی فکر تے فن	1990	186
-10	ڈاکٹر رشید انور: حیاتی فکر تے فن	1990	302
-11	قیوم نظر: حیاتی تے ادبی خدمتاں	1990	325
-12	مولوی عبدالستار: شخصیت تے شاعری	1991	241
-13	ضلع سرگودھا دے پنجابی شاعر	1991	372
-14	اقتدار واجد: حیاتی فکر تے فن	1991	377
-15	اختر کاشمیری: شخصیت فن تے فکر	1993	283

پی ایچ-ڈی دے جیہڑے مقالات ڈاکٹر اسلم رانا دی نگرانی وچ ہوئے اوہناں دی ترتیب انج اے:

-1	پنجابی زبان وچ اسلامی تبلیغی ادب	1988	306
-2	وارث شاہ تے اوہدی ''ہیر'' دے کرداراں تے اوہناں دے ٹکانیاں دا تحقیقی جائزہ	1991	752

تیجا مقالہ'' دائم اقبال دائم...... جان پچھان تے علمی ادبی کارنامے'' اُتے اوہ کم کروا رہے سن پر قدرت نے اوہناں نوں بوہتی ویہل نہ دتی۔ بعد وچ شاہد کاشمیری ہوراں دا ایہہ تحقیقی کم ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں دی نگرانی وچ مکمل ہویا۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دیاں علمی تے ادبی کاوشاں دا دائرہ بہت وسیع اے۔ اوہ اردو تے پنجابی دے سُچے پارکھ، پنجابی کہانی کار تے مقبول استاد سن تے اوہناں نے ہر کھیتر وچ اپنیاں صلاحیتاں دا لوہا منوایا پر اوہناں دے اندر اک شاعر وی چھپیا سی، جیہنوں علمی، ادبی، ثقافتی تے تدریسی رجھیویاں پاروں باہر آون دی ویہل نہ ملی۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں اپنیاں نظماں تے دوجیاں شعری تخلیقاں رسالیاں وچ وی کدی نہیں چھپوائیاں سن۔ خورے اوہ شعر کہن دا ذوق پورا کر رہے ہون پر 1984ء وچ اوہناں دی شاعری دی پہلی کتاب ''تیڑی تریل'' چھاپے چڑھی تے ایہدے مگروں وی شعری تخلیق دا عمل جاری رہیا۔ اسیں ایتھے اوہناں دیاں اردو تے پنجابی تخلیقی، تنقیدی تے درسی کتاباں بارے جانکاری دیندے آں:

الف: پنجابی کتاباں

i- شاعری

1- تیڑی تریل:

ایہہ اوہناں دی پنجابی شاعری دی پہلی کتاب اے جیہڑی 1984ء وچ تلاش پبلی کیشنز لاہور ولوں پہلی واری چھپی۔ ایہدا دیباچہ منیر نیازی نے ''نفی اثبات دی شاعری'' دے عنوان نال لکھیا۔ ایہہ پنجابی نظماں دا مجموعہ اے۔ ایہدا انتساب'' ڈاکٹر بشیر حسین (مرحوم) دے ناں اے تے کتاب دے 168ء صفحے نیں۔ پاکستان رائٹرز گلڈ ولوں ایس کتاب نوں 1984ء دی بہترین کتاب ہون تے ایوارڈ ملیا۔

2- ساون سُفنے:

پنجابی نظماں دی دوجی کتاب 'ساون سُفنے' پولیمر پبلی کیشنز لاہور ولوں 1990ء وچ چھپی ایہدے 152 صفحے نیں تے دیباچہ ریاض احمد ہوراں ''اسلم دی شاعری'' دے ناں نال لکھیا۔ کتاب دا سرورق تنویر مرشد نے بنایا اے۔

ii- تنقیدی

1- رنگ سنگ:

ایہہ جدید پنجابی ادب بارے تنقید دی کتاب اے تے نیلی بار اکیڈمی لاہور ولوں 1978ء وچ پہلی وار چھپی۔ پہلے ایڈیشن دے صفحیاں دی تعداد 184 سی۔ ایس کتاب نوں پاکستان رائٹرز گلڈ ولوں 1978ء وچ بہترین کتاب دا ایوارڈ دتا گیا۔ ایہہ کتاب پنجاب یونیورسٹی لاہور دے ایم-اے پنجابی دے نصاب وچ شامل اے۔ ''رنگ سنگ'' C.S.S دے نصاب وچ وی شامل رہی اے۔ دوجا ایڈیشن اپریل 1984ء وچ عزیز پبلی کیشنز لاہور نے چھاپیا۔ تیجا ایڈیشن 1987ء وچ تے اضافہ شدہ آخری ایڈیشن 1991ء وچ آیا۔ اخیرلے ایڈیشن دے صفحیاں دی تعداد 222اے۔

2- یارفرید:

نیلی بار اکیڈمی لاہور ولوں 1978ء وچ چھپی۔ صفحیاں دی تعداد 112اے۔ ایہہ خواجہ غلام فرید دی شاعری بارے تنقیدی کتاب اے۔

3- ادب کہانی:

ایہہ نظری تنقید دی کتاب اے۔ جیہدے وچ تنقید دے مغربی تے مشرقی رویاں نوں زیر بحث لیاندا گیا اے۔ نیلی بار اکیڈمی لاہور ولوں ایہہ کتاب اپریل 1979ء وچ چھپی۔ ایہدے 120 صفحے نیں۔

4- نوک پلک:

نوک پلک وچ جدید پنجابی شاعری دا تنقیدی جائزہ لیا گیا اے تے 192صفحیاں دی ایہہ کتاب 1981ء وچ ضیائے ادب لاہور ولوں چھاپی گئی۔ ایس کتاب نوں پاکستان رائٹرز گلڈ ولوں 1981-82ء دی بہترین کتاب ہون دا ایوارڈ دتا گیا۔

5- رمز روایت:

ڈاکٹر اسلم رانا دی ایہہ انعام یافتہ کتاب اے۔ ایہہ انعام مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ولوں رمز روایت نوں 1986ء وچ ''پنجابی کھوج'' دی سب توں ودھیا کتاب ہون تے دتا گیا۔ عزیز پبلشرز لاہور ولوں جولائی 1988ء وچ چھپی، صفحیاں دی تعداد 304 اے۔ ایہدا موضوع صوفیانہ پنجابی شاعری دا تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ اے۔

6- پرکھ پریت:

''پاکستانی پنجابی ادبی پرھیا لاہور'' ولوں ستمبر 1988ء وچ چھپی۔ ایہدے 144 صفحے نیں۔ ایہدا موضوع جدید پنجابی شاعری دا تجزیاتی مطالعہ اے۔

7- سخن خزینے:

پنجابی لکھاریاں دے احوال و آثار اُتے ایہہ کتاب 1988ء وچ عظیم اکیڈمی لاہور ولوں چھپی۔ ایہدے 204 صفحے نیں۔

8- سرمد سوچاں:

عزیز پبلشرز لاہور ولوں 1987ء وچ چھاپے چڑھی۔ 144 صفحیاں دی ایس کتاب وچ جدید پنجابی شاعراں دا تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ اے۔

9- سانجھ سویر:

ایس کتاب دا موضوع جدید تر پنجابی شاعری دا تنقیدی مطالعہ اے۔ ضیائے ادب لاہور ولوں 1989ء وچ چھپی تے 152 صفحے نیں۔

10- حرف حقیقت:

قدیم تے جدید پنجابی شعر و نثر دا تحقیقی تے تنقیدی جائزہ اے۔ 1989ء وچ عظیم اکیڈمی لاہور ولوں شائع کیتی گئی تے صفحیاں دی تعداد 352 اے۔

11- سچل سرمست:

عزیز پبلشرز لاہور ولوں 1989ء وچ چھپی۔ 128 صفحیاں دی ایس کتاب وچ سچل سرمست دے احوال و آثار تے اوہناں دی منتخب شاعری دا معروضی مطالعہ اے۔

iii- ترتیب تے تدوین

ڈاکٹر اسلم رانا نے بہت ساریاں کتاباں ترتیب دتیاں تے نصابی لوڑاں نوں مُکھ رکھ کے کتاباں لکھیاں جیہڑیاں طالب علماں لئی بڑیاں مفید ثابت ہوئیاں۔ درسی تے نصابی کتاباں دی ترتیب انج اے:

1- چونواں پنجابی ادب:

بی-اے دے نصاب لئی ایہہ کتاب ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے ہور لکھاریاں نال رل کے ترتیب دتی۔ ایس کتاب دا پہلا ایڈیشن 1981ء وچ سامنے آیا۔ ہن تک ایہدے کئی ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ چھاپن ہار تاج بک ڈپو لاہور اے۔

2- تنقیدی وچار:

بی-اے دے پرچہ 'ب' لئی ایہہ کتاب 1981ء وچ تاج بک ڈپو لاہور ولوں چھاپے چڑھی۔ ایہدا موضوع عملی تے نظری تنقید اے تے ایہہ کتاب وی اوہناں ہور لکھاریاں نال مل کے ترتیب دتی۔

3- ادبی مہکاں:

بی-اے وچ آپشنل مضمون دے طور تے پنجابی نصاب دی ایہہ کتاب مرتب کیتی تے ایہدے وچ 1947ء توں 1979ء تیکر دے پنجابی ادب دا چونواں انتخاب اے۔ ایہہ کتاب وی 1981ء وچ تاج بک ڈپو لاہور ولوں چھپی۔ صفحیاں دی تعداد 112 اے۔

4- پھل پھلواڑی:

ایہہ ایف-اے دے نصاب دی مکمل شرح اے تے 1986ء وچ عزیز پبلشرز لاہور ولوں چھپی۔ ایہدے 638 صفحے نیں۔ قدیم تے جدید پنجابی شعر و ادب دی شرح تے مصنفین دے احوال نیں۔

5- ادب خزینے:

ادب خزینے حصہ اول، دوم انٹرمیڈیٹ دی نصابی کتاب اے۔ جیہڑی پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ لئی ڈاکٹر اختر جعفری تے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نال مل کے 1994ء وچ مرتب کیتی گئی۔ پہلا حصہ

152 صفحیاں دا اے تے دوجے حصے دے صفحے 136 نیں۔ ہن تک ایہہ کتاب نصاب دا حصہ اے۔

6- سسی ہاشم شاہ (مرتب):

عزیز پبلشرز والیاں نے 1988ء وچ چھاپی۔

7- ابیات باہو (مرتب):

حضرت سلطان باہو دے کلام نوں ترتیب دتا اے۔ عزیز پبلشرز نے 1988ء وچ چھاپی۔

8- مرزا صاحباں پیلو:

ایس کتاب دی ترتیب وتہذیب وی ڈاکٹر اسلم رانا نے کیتی تے 1989ء وچ عزیز پبلشرز لاہور ولوں چھپی۔ ایہدے 56 صفحے نیں۔

9- انتخاب کافیاں (خواجہ غلام فرید):

ایہہ کتاب 1992ء وچ عزیز پبلشرز ولوں چھپ کے سامنے آئی۔ خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں دا انتخاب اے۔ ترتیب وتہذیب ڈاکٹر اسلم رانا نے کیتی ایہدے 110 صفحے نیں۔

10- اوڑک ہوندی لو (مرتب):

ایہہ شریف کنجاہی ہوراں دیاں جدید پنجابی نظماں تے غزلاں دا مجموعہ اے تے ایہدے چھاپن ہار پولیمر پبلی کیشنز لاہور نیں تے چھپن ورھا 1995ء اے۔ کتاب دے کل صفحے 164 نیں۔

11- اکھیاں دے پرچھاویں (مرتب):

الطاف قریشی دیاں نظماں دا مجموعہ اے۔ تدوین، تعارف تے مقدمہ ڈاکٹر اسلم رانا نے لکھیا اے۔ عزیز پبلشرز ولوں 1992ء وچ چھپی۔ 136 صفحے نیں۔

iv- نظر ثانی

1- ادبی نکھار:

بی-اے دے نصاب دی مکمل شرح عظیم اکیڈمی لاہور نے 1990ء وچ چھاپی۔ صفحیاں دی تعداد 728 اے۔

2- رنگ ریت:

عزیز پبلشرز لاہور ولوں 1986ء وچ 152 صفحیاں دی ایہہ کتاب چھپی۔ جدید پنجابی شعر و ادب دی شرح اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا نے نظر ثانی کیتی اے۔

3- <u>ساڈی سوہنی دھرتی:</u>

مصنف سمیع اللہ قریشی نیں۔ 1981ء وچ عزیز پبلشرز لاہور ولوں چھپی۔ ایہدے 62 صفحے نیں۔

ب: اردو کتاباں

☆ <u>درد کی چھاؤں میرا گاؤں:</u>

ڈاکٹر اسلم رانا دیاں اردو نظماں دا مجموعہ اے۔ پولیمر پبلی کیشنز لاہور ولوں 1992ء وچ چھپ کے سامنے آیا۔ ایہدے 180 صفحے نیں۔ ایس کتاب دا دیباچہ ذوالفقار احمد تابش نے لکھیا اے۔

<u>ترتیب تے تدوین</u>

1- <u>آداب الطالبین:</u>

ایس دے مترجم ڈاکٹر محمد بشیر حسین (مرحوم) تے جمع و تدوین ڈاکٹر اسلم رانا نے کیتی پروگریسو بکس لاہور ولوں 1984ء وچ چھپی ایہدے وچ رموز طریقت تے صوفیانہ مسائل و احوال بارے فارسی توں مختلف رسائل دا حوالہ اے۔

2- <u>سوانح حیات مہر محمد صوبہ:</u>

1980ء وچ ایہہ کتاب عرفانی پبلشرز لاہور ولوں چھپی۔ 82 صفحیاں دی ایس کتاب وچ مہر محمد صوبہ دے احوال و آثار درج نیں۔

3- <u>دریاب:</u>

ریاض احمد ہوراں دے اردو ادب تے شعر اُتے تنقیدی مضامین دا مجموعہ جیہنوں ڈاکٹر اسلم رانا نے ترتیب دتا اے۔ پولیمر پبلی کیشنز لاہور ولوں 1986ء وچ چھپی تے ایہدے 204 صفحے نیں۔

4- <u>تنقیدی مسائل:</u>

ریاض احمد ہوراں دی ایہہ کتاب وی ڈاکٹر اسلم رانا نے ترتیب دتی اے۔ 1991ء وچ پولیمر پبلی کیشنز لاہور ولوں چھپی تے موضوع اردو ادب تے تنقیدی مضمون نیں۔ 168

صفحیاں دی ایس کتاب دے دو ایڈیشن چھپ چکے نیں۔

5- <u>تصدیق:</u>

ایہہ ریاض احمد ہوراں دے اردو شعر و ادب بارے تنقیدی مضموناں دا مجموعہ اے۔ جیہنوں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں ترتیب دتا اے۔ پولیمر پبلی کیشنز لاہور ولوں 1994ء وچ چھپی تے ایہدے 240 صفحے نیں۔ ڈاکٹر اسلم رانا نے ایہدا مقدمہ وی لکھیا اے۔

6- <u>دہانِ زخم:</u>

ریاض احمد دا شعری مجموعہ اے ایہدے مرتب اسلم رانا ہوریں نیں تے اوہناں دا لکھیا مقدمہ وی کتاب وچ شامل اے۔ ایہدے وچ اردو نظماں تے غزلاں نیں۔ ایہہ کتاب ضیائے ادب ولوں 1983ء وچ چھپی تے ایہدے 192 صفحے نیں۔

حوالے

-1 کلیم شہزاد: ضلع وہاڑی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1994ء ص 113

-2 ایضاً ص 114

-3 چٹھی: عمران اصغر (بھانجھا ڈاکٹر اسلم رانا) 23 فروری 1997ء

-4 گل بات: صدیقہ اقبال (بھین ڈاکٹر اسلم رانا) 4 ستمبر 1997ء

-5 سند مڈل سکول امتحان

-6 کلیم شہزاد: ضلع وہاڑی؛ ص 454

-7 گل بات: صدیقہ اقبال 12 اگست 1997ء

-8 چٹھی: ڈاکٹر اسلم رانا، شریف کنجاہی دے ناں یکم جولائی 1994ء

-9 گل بات: ڈاکٹر ناہید شاہد 26 مئی 1997ء

-10 رزلٹ کارڈ مڈل

-11 چٹھی شریف کنجاہی دے ناں یکم جولائی 1994ء

-12 میٹرک دی سند

-13 گل بات: صدیقہ اقبال 12 اگست 1997ء

-14 چٹھی: ڈاکٹر اسلم رانا، شریف کنجاہی دے ناں یکم جولائی 1994ء

-15 بی-اے، ایم-اے تے ایل-ایل-بی دی ڈگری

-16 ریاض احمد: تصدیق؛ دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا، پولیمر پبلیکیشنز لاہور، مئی 1994ء ص 20

-17 تنویر ظہور: سانجھاں؛ سانجھاں پبلی کیشنز، 19اے شاہ عالم مارکیٹ لاہور، مارچ 1976ء ص 67-74

-18 گل بات: ڈاکٹر ناہید شاہد 26 مئی 1997ء

-19 چٹھی: ڈاکٹر اسلم رانا، شریف کنجاہی دے ناں 26 جنوری 1994ء

-20 ایضا 24 جنوری 1993ء

-21 شریف کنجاہی: اداس گلاب؛ مجلّہ شرق، اورینٹل کالج لاہور، 96-1995ء ص 236

-22 گل بات: پروفیسر سہیل احمد خان (مرحوم)

آدمیاں دا عشق محبت قول قرار زبانی
اچرک توڑی نال نبھاہو ، جاں جاں نویں جوانی

میاں محمد بخش

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 39-56

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

فلمی دنیا دا اک گمنام شاعر
گلزار خلیل

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

Abstract

Composing song is an art. Punjabi language in replete folk songs. Wing to complicated technicalities of song, only an expert poet can compose it. Gulzar Khalid is an emanon filmi songs writer of the past, who has penned many songs. This article deals with his life and his literary contributions as a filmi writer.

پنجابی زبان، تہذیب تے ثقافت نوں زندہ رکھن وچ جتھے بہت سارے شاعراں، ادیباں، نقاداں تے محققاں نے اپنا اپنا کردار ادا کیتا اے اوتھے ساڈیاں پنجابی فلماں ایس کم وچ قابل قدر تے اہم حصہ لیا اے پر ایہہ بڑی عجیب گل اے کہ پنجابی فلمی لٹریچر نوں اج تیکر پنجابی ادب دا نہ تے حصّہ سمجھیا گیا اے تے نہ ای ایس پاسے سنجیدگی نال غور کیتا گیا اے کہ اسیں

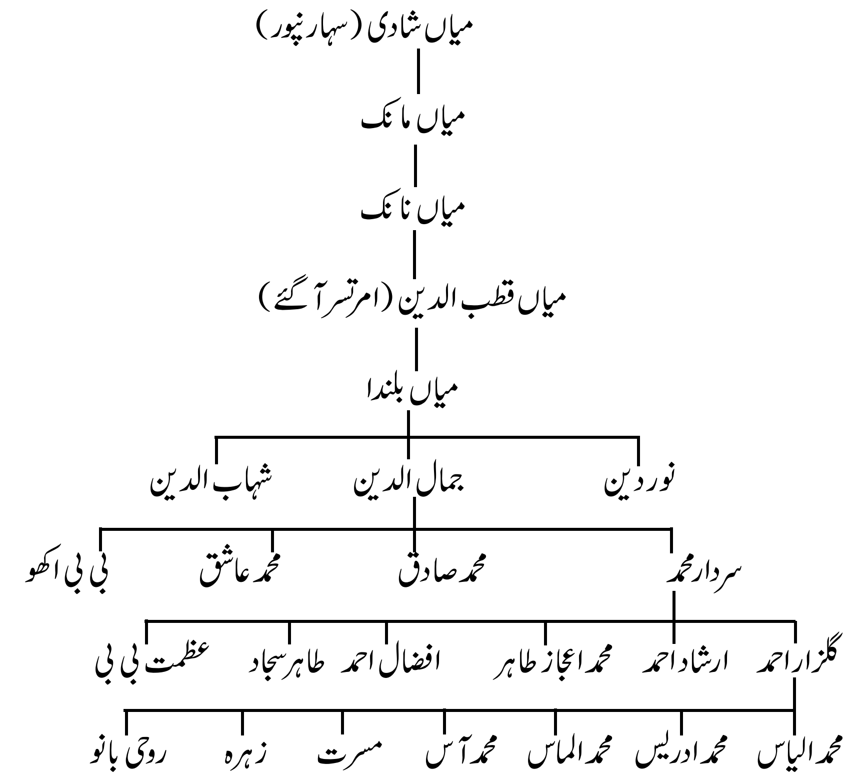
☆ چیئرمین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

اپنیاں فلماں دیاں کہانیاں جاندار مکالمے، من کھچویں گیت تے نغمیاں نوں کیہڑے کھاتے وچ پا سکنے آں۔ حالانکہ ایہہ سارا کجھ اوسے طرح ساڈی زندگی دا حصّہ اے جس طرح ادب دیاں مختلف صنفاں تے ادیباں دیاں کاوشاں ساڈی حیاتی دے رویے بنان وچ اہم کردار ادا کردیاں نیں۔ ایس نوں اج تک ادبی حوالے نال شاید ایس لئی نہیں پرکھیا گیا کہ ایہہ سارا کجھ اک خاص منصوبہ بندی تے مقصدیت دے تحت شعوری طور تے وجود وچ آؤندا اے۔ جدوں کہ ادب خاص طور تے شاعری (تخلیق) وچ منصوبہ بندی دا زیادا دخل نہیں ہوندا سگوں اوہ اپنے آپ تخلیق ہوندی اے تے اوہدے وچ شاعر دا تخیل پوری طرح آزاد ہوندا اے پر ذرا غور کرکے ویکھئے تے ہر شاعر دے تحت الشعور وچ اجیہے حالات یاں اثرات ضرور ہوندے نیں جیہڑے اوس نوں کوئی ادب پارا تخلیق کرن اُتے مجبور کردے نیں تے انج اوہدی تخلیق اوہناں حالات دا عمل یاں ردِعمل ہوندی اے۔ ایس طرح اک لحاظ نال اوہدی تخلیق دی تہہ وچ وی کوئی نہ کوئی مقصدیت ضروری چھپی ہوندی اے پر ایہہ مقصدیت کیوں جے اوس طرح واضح تے عام نہیں ہوندی جس طرح کسے ڈرامے یاں فلمی کہانی دی ہوندی اے۔ شاید ایہو وجہ اے کہ اج تیکر ادب دے نقاد تے محقق فلمی کہانیاں تے گیتاں نوں ادب دا حصہ قرار دیندیاں ہویاں ہچکچاہٹ محسوس کردے چلے آرہے نیں۔ حالانکہ فلمی کہانیاں تے فلمی گیتاں نوں تخلیق کرن والیاں وچ اپنے عہد دے ہمیشہ نامور تے زرخیز ذہناں دے شاعر ادیب شامل رہے نیں۔ ایہہ کِنی حیران کُن حقیقت اے کہ جدوں ایہہ شاعر یاں ادیب ادبی محفلاں وچ ہون تے ہر کوئی اوہناں نوں اکھاں تے بٹھاندا اے تے جدوں ایہہ فلمی دنیا دا رُخ کردے نیں تے ادبی حلقیاں وچوں ایہہ گمنام ہو جاندے نیں تے ایہہ گمنامی بعض ویلے شاعر نوں ہمیشہ لئی گمنام کرکے رکھ ہوندی اے۔ چنانچہ فلمی دنیا دے بہت سارے شاعر اجیہے نیں جیہڑے کدی لوکاں دے دلاں دی دھڑکن سن تے اوہناں دے ورھیاں پرانے گیت اج وی روحاں وچ سکون تے جذبیاں وچ ہلچل پیدا کر دیندے نیں پر ادبی تاریخ دے ورقے اوہناں بارے چُپ سادھی بیٹھے نیں۔ زیادہ دُور جان دی لوڑ نہیں، پچھلی دہائی اُتے ای نظر مارلوَ کِنے اوہ نامور فلمی شاعر اج ساڈے وچ موجود نہیں جیہڑے فلمی دنیا دے حوالے نال چھانے جاندے سن پر اج کسے نوں اوہناں دا ناں تک یاد نہیں۔ حالانکہ فلمی دنیا توں ہٹ کے وی اوہناں کول بے شمار گیت، نظماں تے غزلاں موجود سن

پر اوہ زمانے دی ناقدری دے ہتھوں لوکاں دی پچھان وچ نہیں رہے۔ گلزار خلیل وی اجیہے زرخیز ذہن رکھن والے شاعراں وچوں اک سن، جیہڑے اک عرصہ تک فلمی دنیا دے معروف شاعر دے طور تے زندہ رہے پر اج اوہناں بارے گل بات کرن والے اصلوں گھٹ نیں۔ ساڈی ایہہ خوش قسمتی اے کہ اوہناں دے پُتر، بھتیجے تے کجھ یار دوست موجود نیں۔ ایہناں مہرباناں دی یادداشت تے تعاون دے سہارے ایہہ مقالہ مکمل کیتا جا رہیا اے۔

اصل ناں تے خاندانی پچھوکڑ

گلزار خلیل ہوراں دا اصل ناں گلزار احمد سی تے ادبی حوالے نال اپنا ناں گلزار خلیل لکھدے سن۔ گلزار خلیل 26 اگست 1935ء نوں لاہور وچ چودھری سردار محمد ہوراں دے گھر محلّہ کھائی پانی والا تالاب وچ اوس جگہ پیدا ہوئے جتھے اجکل سٹی سینما اے۔[1] آپ راجپوت قوم دے چشم چراغ سن۔[2] ایہناں دے وڈ وڈیرے سہارنپور دے رہن والے سن۔ ایہناں دے بزرگاں وچوں میاں قطب الدین سہارنپور توں ہجرت کر کے 1800ء وچ امرتسر آ گئے تے مڑ ایتھے دے ای ہو کے رہ گئے۔[3] ایہناں دا شجرا نسب انج دسیا جاندا اے:

تعلیم ، جوانی تے روزگار

گلزار خلیل ہوراں جدوں شعور سنبھالیا اوس ویلے آزادی دی تحریک زور پھڑ رہی سی۔ ہر پاسے انگریزاں دے خلاف جلسے جلوس تے ہنگامے ہوندے سن۔ سیاسی افراتفری تے غیر یقینی حالات وچ مسلمان بالاں دا تعلیم حاصل کرن لئی باقاعدگی نال سکولاں تے مدرسیاں وچ جانا اڈا سوکھا نہیں سی۔ اُنج وی مسلمان ہر قیمت اُتے انگریزاں کولوں آزادی تے ہندو دے ظلم توں نجات حاصل کرن لئی دن رات اک کیتی بیٹھے سن۔ اجیہے حالات وچ گلزار خلیل اپنی تعلیم جاری نہ رکھ سکے۔ انج اوہ گھر وچ اپنے طور تے اپنے والد صاحب کولوں کجھ نہ کجھ ضرور پڑھدے رہے پر جدوں پاکستان دنیا دے نقشے اُتے اک آزاد تے خود مختار مملکت دے روپ وچ اُبھریا تے فیر اوہناں نے سٹی مسلم ہائی سکول شاہ عالمی لاہور وچ داخلہ لے لیا تے 1960ء وچ ایسے ای سکول توں میٹرک دا امتحان تھرڈ ڈویژن وچ پاس کیتا۔ (4)

شروع شروع وچ اوہناں نے اپنے والد دے نال ہتھ وٹان لئی خراد مشین دا کم وی کیتا۔ (5) اوہ دن نوں اپنے والد دے نال کم کردے تے پچھلے پہر پڑھن لئی جاندے سن۔ ایس طرح اوہناں نے اپنی ذاتی ہمت تے کوشش نال بعد وچ ایف-اے تک تعلیم مکمل کیتی۔ (6) ایس توں بعد گھر دیاں ذمے واریاں نے تعلیم دا سلسلہ جاری رکھن دی اجازت نہ دتی تے اوہناں نے اپنے پھُپھا حاجی غلام محمد کولوں خراد مشین تے فٹر دا کم سکھ لیا تے کوئی چھّی ورھے اوہناں دے نال ای ایہہ کم کردے رہے۔ (7)

گلزار خلیل اُچے لمے قد تے اکہرے بدن دے مالک سن۔ رنگ گندمی، ہلکیاں مچھاں، پینٹ شرٹ تے ہلکے کریم رنگ دی شلوار قمیض اوہناں دا من پسند لباس سی۔ بڑے ہنس مُکھ، نیک ورتارا رکھن والے، سادا طبیعت انسان سن۔ چٹے چاول تے مانہہ چھولیاں دی دال تے قورما زیادہ پسند کردے سن۔ (8)

مشغلے

گلزار خلیل بنیادی طور تے شریف طبع تے محنتی انسان سن۔ کم کار دے نال نال کھیڈاں نال وی واہوا دلچسپی رکھدے سن۔ سافٹ بال اوہناں دا من پسند کھیڈ سی۔ پاکستان بنن توں بعد پہلی وار لاہور وچ سافٹ بال دی کھیڈ متعارف کروان لئی جیہڑی ٹیم بنائی گئی

اوہدے کھڈاریاں وچ گلزار خلیل وی شامل سن۔ ایس ٹیم دے مقامی کوچ لالہ ماسٹر سن جیہڑے اوس ویلے چٹی مسجد اندرون بھاٹی رہندے سن بعد وچ اوہ گلبرگ منتقل ہو گئے۔ ایہناں دے نال نال ایس کھیڈ دے کجھ انگریز کھڈاری لاہور بلائے گئے جیہناں نے پاکستانی ٹیم دی تربیت دا فرض وی ادا کیتا۔ ٹریننگ مکمل ہون توں بعد پاکستانی ٹیم دا پہلا باقاعدہ میچ امریکی ٹیم نال ہویا۔ امریکی ٹیم وچ اوہ سارے کھڈاری شامل سن جیہڑے بنیادی طور تے پاکستانی ٹیم دی تربیت لئی آئے سن پر عجیب گل ایہہ ہوئی کہ پاکستانی ٹیم نے امریکی ٹیم نوں بڑے اعلیٰ طریقے نال ہرا دتا۔ ایہہ میچ لاہور وچ 1961ء نوں ہویا۔ بے شمار تماشائیاں نے ایہہ میچ تکیا۔ مغربی پاکستان سافٹ بال چمپئین شپ جشن دے موقعے تے مہمان خصوصی جنرل محمد موسیٰ خاں ہوراں گلزار خلیل ہوراں نوں ٹرافی، سرٹیفکیٹ تے اک سرخ ٹائی وی دتی جیہدے اُتے جنرل محمد موسیٰ خاں ہوراں دے دستخط سن۔ ایہہ انعامات گلزار خلیل ہوراں دے بالاں کول محفوظ نیں۔ سافٹ بال توں وکھ علاقے دے سماجی کماں وچ وی اوہ ودھ چڑھ کے حصہ لیندے سن۔ [9]

شادی

گلزار خلیل ہوراں دی شادی 1964ء وچ اوہناں دی پھُپھی زاد عزیز بیگم نال کریم پارک لاہور وچ ہوئی۔ جیہدے وچ اوہناں دے کھڈاری، شاعر تے فلمی دنیا دے نامور ستاریاں شرکت کیتی۔ اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں چار پُتر تے تن دھیاں توں نوازیا۔

شاعری دی ابتداء

گلزار خلیل ہوراں دے خاندان وچ اُنج تے کوئی شاعر نہیں سی جیہدے توں متاثر ہو کے اوہناں نے شعر کہنے شروع کیتے ہون پر شعر پڑھن تے گنگنان دا شوق شروع توں سی۔ شاید ایسے عمل نے اوہناں دے اندر دے سُتے ہوئے شاعر نوں اک دن انگڑائی لے کے بیدار ہون اُتے مجبور کر دتا تے انج تیرھاں چودھاں ورھے دی عمر وچ شعر کہن لگ پئے۔ پہلے پہل اوہناں اک غزل کہی جیہدا اک شعر ایہہ سی:

میں دُکھیاری، غماں دی ماری، پنڈ وچ پھردی وانگ سودائیاں
سانول جھڑیاں لاہیاں لیراں، مار دتا دُکھاں دیاں تیراں [10]

بعد وچ اوہ انڈیا دے معروف شاعر شکیل لدھیانوی ہوراں دے شاگرد ہوئے تے اوہناں کولوں خط پتر راہیں اپنے شعراں اُتے اصلاح لیندے رہے۔

فلمی دنیا نال تعلق تے فلمی شاعری

گلزار خلیل ہوراں تیرھاں چودھاں ورھے دی عمر توں شاعری شروع کر دتی سی تے 1960ء وچ جدوں اوہناں میٹرک دا امتحان پاس کیتا اوس ویلے اوہناں دی عمر کوئی 25 ورھے دی سی۔ ایس دوران اوہ شکیل لدھیانوی ہوراں کولوں اصلاح وی لیندے رہے سن۔ ایس لئی دس بارھاں سال دی ریاضت توں بعد اپنے اندر بڑے جاندار گیت تے نظماں کہن دی صلاحیت پیدا کر چکے سن۔ اوس سمے دے معروف فلمساز میاں عبداللہ دے پُتر تے جانی پچھانی فلم سٹار فردوس دے بھرا میاں صفدر حسین ایہناں دے کلاس فیلو سن۔ اوہناں نے گلزار خلیل ہوراں دیاں شاعرانہ صلاحیتاں نوں ویکھدیاں ہویاں ایہناں نوں اپنے والد میاں عبداللہ نال ملایا تے انج گلزار خلیل فلمی دنیا دے شاعر بن گئے۔

گلزار خلیل ہوراں پہلی وار فلم 'زن، زر تے زمین' لئی تن گانے لکھے۔ ایہہ فلم 1970ء وچ شروع ہوئی تے 1973ء وچ مکمل ہوئی۔ ایہدے فلمساز تے موسیقار فیروز نظامی سن۔ ایہہ غالباً ایہناں دی آخری فلم سی ایس توں بعد فیروز نظامی اللہ نوں پیارے ہوگئے سن۔ ایس فلم دے ہدایتکار عارف نظامی، پیش کار یوسف رشید، مصنف تنویر کاظمی، شاعر گلزار خلیل، خواجہ پرویز امین چودھری، جہانگیر چودھری تے افتخار شاہد سن۔ جدوں کہ ستارے سدھیر، فردوس، زمرد، مسعود اختر، فضل محمود، ناصرہ، عطیہ اشرف، راجا ریاض، گلریز، منور ظریف، علی اعجاز، چُن چُن، اسد بخاری تے مظہر شاہ سن۔[12] شاہ نور سٹوڈیوز وچ بنن والی ایف آر پروڈکشنز دی پیشکش ''زن، زر تے زمین'' لئی گلزار خلیل ہوراں دا لکھیا پہلا گیت 3 اگست 1970ء نوں تصور خانم دی آواز وچ ریکارڈ ہویا۔[13] جیہدے ابتدائی بول ایہہ سن:

مینوں کسے دا نہ ڈر
تیرے نال لا کے دل بڑا پچھتانی آں
سمجھ نہ آوے تینوں بڑا سمجھانی آں

تینوں کہندے میرے نین
نہیوں تیرے بنا چین
وے میں آئی آں ایہو تینوں کہن لئی وے
مینوں کسے دا نہ ڈر

گلزار خلیل ہوراں دا دوجا گیت وی ایہناں ای دناں وچ مالا دی آواز وچ ریکارڈ ہویا جیہدا مُکھڑا ایہہ سی:

ڈولے جوانی سجنا، ڈولے جوانی سجنا
تیریاں راہواں وچ، تیریاں چاہواں وچ
ڈولے جوانی سجنا!

اوہناں دا تیجا گیت 5دسمبر 1970ءنوں مالا نے اپنی آواز وچ ریکارڈ کروایا۔(14) جیہدے مُڈھلے بول ایہہ سن:

پہلی واری نال پیار دے سوہنے مینوں تکیا اے
پیار میرے نے لُڈیاں پائیاں میرا انگ انگ نچیا اے

ایس توں بعد گلزار خلیل ہوراں فلم ''جگ والا میلا'' لئی گیت لکھے۔ ایس فلم دی ابتداء باری سٹوڈیو لاہور وچ 21جون 1970ءنوں ہوئی۔(15) ایہدے فلمساز صفدر حسین، پرویز ملک، مصنف ذکی بی اے، شاعر خواجہ پرویز، گلزار خلیل، موسیقار طافو، افتخار خاں، ظفر یوسف تے ستارے فردوس، اعجاز، زمرد، اسد بخاری، الیاس کشمیری، سلمٰی، ممتاز، منور ظریف، خلیفہ نذیر، سیماں، رضیہ، نگو، طاہرہ، مینا چودھری، فضل حق، گلریز، نعیم انور، نجم اقبال تے نعیم یوسف سن۔(16) ایہہ فردوس دی ذاتی فلم سی۔ ایہدے لئی گلزار خلیل ہوراں دا پہلا گیت 14 جون 1970ءنوں طافو دی موسیقی تے مالا دی آواز وچ ریکارڈ ہویا۔ مُکھڑا ایہہ سی:(17)

دل نال دل وٹا لے سوہنیا
اج مینوں اپنا بنا لے سوہنیا

ایسے فلم دا دوجا گیت 15اکتوبر 1970ءنوں مالا دی آواز تے ظفر یوسف دی موسیقی وچ ریکارڈ ہویا۔ شروع دے بول سن:

نہ توں ڈنڈیاں گھڑائیاں
نہ توں جھانجراں پوائیاں
بہہ کے باجرے دی راکھی اساں کیہ کھٹیا[18]

خلیل گلزار ہوراں دیاں ڈائریاں توں پتا چلدا اے کہ اوہناں نے اک ادھ اردو فلم لئی وی گیت لکھے جیویں فلم "میرا دل تیرا غم" لئی اوہناں نے دو گیت ریکارڈ کروائے۔ عبداللہ فلمز کارپوریشن لاہور دی ایہہ فلم بڑے زور شور نال بننی شروع ہوئی۔ ایہدی کہانی تے مکالمے ایم-آر رضا دے سن۔ جدوں کہ ستاریاں وچ فردوس، محمد علی، زیبا، حنیف، آزاد، لُڈن، عباس نوشہ، خاور، انیتا، شہلا، البیلا تے اشرف جوہر شامل سن۔ پر کسے وجہ نال ایہہ فلم مکمل نہ ہو سکی۔ گلزار خلیل دے ایس فلم دے پہلے گیت دا مُکھڑا اسی:

آجا پیا ، دھڑکے جیا
آئے دن بہار کے
کیسے کہوں ، رہ نہ سکوں
آئے دن بہار کے

ایہہ گیت مالا نے گایا جدوں کہ دوجا گیت فضل حسین دی آواز وچ ریکارڈ ہویا۔ بول سن:

لے لو لے لو یہ غبارا
ننھے مُنے کا ہے پیارا
یہ ہے لال یہ ہے پیلا
یہ ہے سبز یہ ہے نیلا
یہ ہے چندا یہ ہے تارا
لے لو لے لو یہ غبارا

وفات

وفات توں کجھ ورھے پہلے گلزار خلیل نوں شوگر دا مرض ہو گیا۔ جیہڑا مردے دم تک رہیا۔ اخیر کومل سوچاں تے گداز جذبیاں نوں گیتاں دا روپ دین والا ایہہ شاعر 13 دسمبر

1991ء جمعے والے دیہاڑے اچانک دل دے دورے ہتھوں اللہ نوں پیارا ہوگیا۔ قبر میانی صاحب وچ اے۔

گلزار خلیل دا شعری سرمایہ

گلزار خلیل ہوراں دے چند اک گیت تعارفی فلمی پمفلٹاں وچ چھپے سن۔ اوس توں علاوہ اوہناں دا سارا کلام ان چھپیا اے۔ جیہڑا اتن مختلف بیاضاں دی صورت وچ موجود اے:

بیاض نمبر 1

سائز 14 x 22 سم، کل صفحے 116، کاغذ ہلکا نیلا، جلد سُرخ ریکسین دی۔

ایہہ دراصل گلزار خلیل ہوراں دی ہتھ لکھت اے جیہدے وچ 50 گیت نیں۔ بیاض دے شروع وچ ہر گیت دے پہلے مصرعے دے حساب نال اک فہرست دتی گئی اے۔ کجھ گیت نیلے تے کجھ کالے تے اک ادھ گیت سرخ قلم نال لکھیا ہویا اے۔ جیہڑے گیت اوہناں نے فلم لئی ریکارڈ کروائے اوہناں اُتے تاریخاں وی درج کیتیاں ہوئیاں نیں۔

فلم توں علاوہ کجھ گیت عوامی گلوکاراں نے وی گائے نیں۔ اجیہے گیتاں اُتے وی گلوکاراں دا ناں لکھیا ہویا اے پر ریکارڈنگ دی تاریخ درج نہیں اے۔ عوامی گلوکاراں وچوں عتیق نیاز تے چند اک دوجے عوامی فنکاراں دے ناں شامل نیں۔ ایس بیاض وچ کجھ دوہڑے تے اک منقبت حضرت شہباز قلندر ہوراں دی نذر اے۔ کجھ گیت بھنگڑا تے بولیاں دی طرز اُتے شامل نیں۔ ایہہ بیاض شاعر دے اپنے ہتھ دی اے پر عجیب گل ایہہ اے کہ دو تن گیتاں توں وکھ کسے وی گیت وچ شاعر نے اپنا تخلص نہیں ورتیا۔ شاید ایس دی وجہ ایہہ اے کہ فلمی گیتاں وچ اکثر شاعر اپنا تخلص نہیں ورتدے۔

بیاض نمبر 2

سائز 16 x 21 سم، کل صفحے 32، کاغذ سفید لکیر دار۔

ایہدے وچ کوئی 20 گیت پنجابی تے دس گیت اُردو دے نیں۔ ایہدے وچ اک خط وی اے جیہڑا اوہناں ریڈیو دے کسے پروڈیوسر نوں لکھیا جیہدے وچ دیس پیار دا اک گیت

گھلن دا ذکر اے۔ شاعر دی ہتھ لکھت اے پر ورقے اُلٹ پلٹ نیں۔ نیلے تے کالے مارکر نال گیت نقل کیتے گئے نیں۔ کئی گیتاں اُتے کٹ وڈھ وی ہوئی اے، جیہدے توں اندازا ہوندا اے کہ ایہہ گیت اجے شاعر نے درست کر کے اصلی بیاض اُتے چڑھانے سن پر موت نے اینی مہلت نہیں دتی۔

بیاض نمبر 3

سائز 17 x 21 سم، کل صفحے 110، کاغذ سفید عام لکیردار۔

ایہدے وچ اردو گیت تے غزلاں نیں۔ جیہناں دا مزاج اوہو ای اے جیہڑا پنجابی گیتاں دا اے۔ ایہہ وی بنیادی طور تے فلمی گیت تے غزلاں نیں۔ ایس بیاض دے اک ورق اُتے 1966ء درج اے۔ ایس توں اندازہ ہوندا اے کہ ایہہ شاعری 1966ء توں پہلے دی اے تے ایہدے وچ کوئی زیادہ پختگی وی نہیں اے۔ ایہو وجہ اے کہ ایس بیاض وچوں کوئی گیت یاں غزل ریکارڈ نہیں ہوسکی۔ ایہہ تنوں بیاضاں گلزار خلیل ہوراں دے پُتر محمد الیاس دے کول محفوظ نیں۔

فلمی گیت تے گلزار خلیل ہوراں دے گیت

جدید زمانے وچ فلم تفریح دے بہترین ذریعاں وچوں اک اہم تے بھرواں ذریعہ اے۔ گلزار خلیل ہوراں جس ویلے گیت لکھنے شروع کیتے اوس ویلے تیکر ٹیلی ویژن اجے گھر گھر دی رونق نہیں سی بنیا تے تھیٹر وغیرہ وی میلیاں ٹھیلیاں اُتے ای لگدے سن۔ ایس لئی عام بندے دی تفریح دا سب توں وڈا ذریعہ فلماں ای سن۔ کسے سماج وچ تفریح دا اہتمام کرن ویلے انسانی نفسیات نوں مُکھ رکھ کے کئی گلاں دا خیال رکھنا پیندا اے۔ فلم بنیادی طور تے کیوں جے انسانی جیون دی ای کتھا ہوندی اے تے نالے جیوندے جاگدے اوہناں انساناں لئی ہوندی اے جیہناں نوں ان گنت سماجی مسئلیاں دا آمنا سامنا ہوندا اے ایس لئی ہر فلمی کہانی دی بنیاد سوچ تے فکر دیاں اوہناں کڑیاں نال جڑی ہوندی اے جیہڑی سوچ تے فکر انسانی جیون دے مسئلیاں تے اوکڑاں نوں گھٹ کرن دا ارمان رکھدی اے۔ انج مُڈھلی سطح توں ای فلمی کہانی مقصدیت دا شکار ہوندی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایہدے اُتے بعض ویلے لچر پُنے دا اینا گوڑھا رنگ غالب

آ جاندا اے کہ ویکھن والیاں دی اکثریت اپنے بال بچے نوں سیمنا گھر جان دی اجازت دین وچ شرم محسوس کردے نیں۔

فلمی کہانی تے گیت نوں اک دوجے توں وکھ کر کے نہیں ویکھیا جا سکدا۔ فلمی کہانی وچ گیتاں دی اہمیت ایس لئی وی منّی جاندی اے کہ ایہہ کہانی نوں ٹیسی تیکر لے جا کے اوہدے منطقی انجام تیکر اپڑان لئی ویکھن والیاں دے جذبات، احساسات تے خیالات نوں لطافت بخش کے فلم دی کامیابی دی دلیل ثابت ہوندے نیں۔ سگوں جے ایہہ آکھیا جاوے کہ فلمی کہانی دی کامیابی دا دارومدار گیتاں اُتے ہوندا اے تے شاید غلط نہ ہووے گا۔ جس طرح اک عام بیانیہ کہانی تے فلمی کہانی دی تکنیک وچ فرق ہوندا اے ایسے طرح عام گیت تے فلمی گیت وچ وی بڑا فرق ہوندا اے۔ فلمی گیت دی سب توں پہلی تکنیکی خوبی ایہہ ہوندی اے کہ اوہدا بنیادی خیال، فلم دی کہانی دے تقاضیاں نوں پورا کردا اے۔ دوجی گل ایہہ اے کہ اوہدے وچ موقع محل (Situation) نوں مکھ رکھ کے گل کیتی جاندی اے۔ تیجی گل ایہہ اے کہ ایہدے وچ وقت دی خاص پابندی دا خیال رکھیا جاندا اے تے عام طور تے اک گیت تن بند دا ہوندا اے۔ جیہڑا گائیکی وچ چار منٹ توں زیادہ نہیں ہونا چاہیدا۔ چوتھی گل ایہہ اے کہ گیت وچ پوری پوری مقصدیت ہووے پر ایہدے نال نال فن دا وی اعلیٰ نمونا ہووے۔ پنجویں شرط ایہہ اے کہ گیت عوامی مزاج رکھدا ہووے، جیہڑا ناظرین دے ذوق دی بہتر تسکین کر سکے۔ چھیویں گل ایہہ اے کہ گیت وچ نغمگی دی فضا پوری طرح قائم رہوے تے جدوں اوہنوں گایا جائے تے اوہدیاں لفظی تے معنوی خوبیاں اپنے آپ پڑھن والے اُتے اثر انداز ہون۔ ستویں خوبی ایہہ ہووے کہ عوام دی پسند تے ناپسند دا خیال رکھیا جاوے۔ اٹھویں گل ایہہ کہ انسانی تے فطری جذبات نوں پوری صداقت تے سچائی نال اپنے اندر سمو سکے۔ ناویں صفت ایہہ ہووے اپنی تہذیب تے ثقافت دی بھرپور عکاسی کردا ہووے۔ دسویں گل ایہہ اے کہ زبان و بیان وچ تکلف نہ ہووے سگوں گیت دا بول سُن کے ہر بندا ایہہ کہوے کہ ایہہ میرے دل دی گل اے، جیہڑی شاعر نے میرے کہن توں پہلے ای کر دتی اے۔ ایہہ ساریاں خوبیاں اک فلمی گیت نوں کامیاب بنان وچ بڑا اہم کردار ادا کر دیاں نیں۔

جتھوں تیکر گلزار خلیل ہوراں دے فلمی گیتاں دا تعلق اے اوہناں بارے بڑے وثوق

نال ایہہ گل کیتی جاسکدی اے کہ اوہناں دے اکثر گیت اجیہے نیں جیہڑے پڑھن سُنن والے دے دل وچ اُتر دے جاندے نیں۔ ملاحظہ کرو نمونے دا ایہہ گیت جیہدے وچ تکنیکی خوبیاں وی نیں تے پنجاب دے دیہاتی ماحول دی عکاسی دے نال نال سچے تے سچے جذبیاں دی مہکار وی اے:

نہ توں ڈنڈیاں گھڑائیاں ، نہ توں جھانجراں پوائیاں
بہہ کے باجرے دی راکھی اساں کیہ کھٹیا

o

گورے گورے ہتھاں نال پانی میں تے لاندی رہی
شکر دوپہر چنا واڈھیاں کراندی رہی
وے توں قدراں نہ پائیاں ، اساں نیندراں گوائیاں
بہہ کے باجرے دی راکھی اساں کیہ کھٹیا

o

ہان دیاں کُڑیاں نے رج مارے طعنے وے
کر کر تھکیاں میں لکھاں ای بہانے وے
اکھاں تیرے نال لائیاں ، گلاں لوکاں توں کرائیاں
بہہ کے باجرے دی راکھی اساں کیہ کھٹیا

گلزار خلیل الھڑ جوان جذبیاں دی ترجمانی بڑی خوبصورتی نال کردے نیں:

میری چڑھدی جوانی
میری اکھ مستانی
جٹ ویکھ کے ہوگیا کملا نی کملا
کول تیرے آئی آں میں اج پہلی وار وے
تکھی کجلے دی ڈوری ، سوہنی چن توں چکوری
جٹ ویکھ کے ہوگیا کملا نی کملا (19)

لوک گیت ہووے تے بھاویں فلمی کہانی لئی لکھیا گیا گیت ہووے، اوہدے وچ تاثر

دی خوبی دا ہونا بڑا ضروری اے تے ایہہ خوبی انسانی جذبیاں تے رویاں دے سہارے پیدا کیتی جاوے تے گیت دلاں تے ذہناں دے نیڑے رہ کے اپنا تاثر وکھاندا اے۔ انسانی حیاتی وچ غم تے جدائی دا تاثر ہمیشہ نقش چھڈ جاندا اے۔ جدوں کہ خوشی دے لمحے پروہنیاں دی طرح ای آوندے تے ٹُر جاندے نیں تے غم ہمیشہ ایسے طرح انساناں دے نال ساتھ نبھاندا اے جس طرح گھر والے گھر والیاں نال نبھاندے نیں۔ گلزار خلیل ہوراں دے گیتاں وچ ایہہ فطری روّیا پورے تاثر نال موجود اے۔ ذرا ملاحظہ کرو ایہہ اک گیت جیہدے وچ ذاتی محرومیاں دا ذکر وی اے تے معاشرتی دُکھ تے کرب دی گونج وی سنائی دیندی اے:

پتا کیہ سی اپنے بیگانے بن جان گے
جگ وچ ساڈے افسانے بن جان گے
بالاں گی میں اکھیاں دے دیوے تیری راہ وچ
عُمراں گُزاراں گی میں چنا تیری چاہ وچ
لبھ لبھ نین دیوانے بن جان گے
پتا کیہ سی اپنے بیگانے بن جان گے

o

چن وی نہ چڑھے گا ، تارے وی نہ آوَن گے
بہار وی نہ آوے گی تے پنچھی وی نہ گاوَن گے
سارے پاسے میرے لئی ویرانے بن جان گے
پتا کیہ سی اپنے بیگانے بن جان گے[20]

پورے فلمی گیت وچ عام طور تے اکو مضمون یاں خیال ہوندا اے تے انج زمانی وحدت نوں قائم رکھنا ضروری ہوندا اے۔ اوہدے پس منظر وچ بھاویں وکھرے وکھرے منظر نامے وکھائے جاندے نیں پر جے غور کر کے ویکھیے تے ایہناں سارے منظر نامیاں وچ مکانی وحدت دا اک تاثر وی ملدا اے۔ ایہہ دونویں خوبیاں فلمی گیت نوں کامیاب بنان وچ بھرواں کردار ادا کر دیاں نیں۔ گلزار خلیل ہوراں دے گیت وچ وی ایہہ خوبی موجود اے۔ حوالے دے طور تے اوہناں دے اک گیت وچوں ایہہ بول ملاحظہ فرماؤ، جیہناں وچ مقصدیت وی اے، تاثر وی

اے تے اک نہ جھٹلائی جان والی حقیقت تے سچائی وی اے:

کسے گل دا نہ کر ایتھے مان بندیا
ایس جگ اُتے توں ایں مہمان بندیا
ماڑیاں یاں محل نیں، ایہہ ساریاں سراواں نی
ساڈیاں نیں اج ،کل کسے دیاں تھاواں نی
رکھ وانگ توں پروہنے دے سامان بندیا
کسے گل دا نہ کر ایتھے مان بندیا(21)

گلزار خلیل ہوراں دے گیتاں وچ علم دوستی تے دیس پیار دی خوشبو رچی وسی ہوئی اے۔ ایہد ے توں صاف پتا لگدا اے کہ اوہناں نے صرف فلمی ضرورت لئی ای گیت نہیں لکھے سگوں دیس پیار دے جذبے وچ سرشار ہو کے اوس فرض نوں ادا کرن دی کوشش وی کیتی اے جیہڑا فرض ملک تے قوم ولوں اک شاعر اُتے آوندا اے:

دیوے بال کے علم دے سارے جگ وچ چانن کرنا ایں
آون والے سُکھ دے کارن دُکھ وی پوے تے جرنا ایں
انشاء اللہ مل کے سارے ، انشاء اللہ

o

تاریاں وانگوں دھرتی چمکے ہو جائے دور انھیرا
کالیاں راتاں مُک جاون تے آوے نواں سویرا
پھُل خوشی دے کھِڑ پین ایتھے غم دا اُجڑے ڈیرا
ہر اک گل اے آپے کرنی ، کسے وی کجھ نہیں کرنا ایں
دیوے بال کے علم دے سارے جگ وچ چانن کرنا ایں

o

اک دوجے دا دُکھ ونڈا کے نال خوشی دے سہنا
سچی گل نوں مونہہ تے کہنا ، کدی نہ ڈر کے رہنا
جان جاوے تے جاوے بھاویں ، جھوٹھ کدی نہ کہنا

جھوٹھ دی خاطر جینا بھیڑا ، سچ دی خاطر مرنا ایں
دیوے بال کے علم دے سارے جگ وچ چانن کرنا ایں(22)

گلزار خلیل ہوراں دے گیتاں دی سادگی تے روانی اوہناں دے گیتاں دا حُسن اے:

ونگاں اک واری فیر چھنکا
نی شالا تیری خیر ہووے
نال گیت کوئی پیار دا سُنا
نی شالا تیری خیر ہووے

o

اُچی لمی سوہنی میرے ہان دی ایں توں
میرے دل دیاں گلاں سبھ جاندی ایں توں
میری من کے تے اپنی منا
نی شالا تیری خیر ہووے(23)

گلزار خلیل ہوراں دی غزل

گلزار خلیل ہوراں دی بیاض وچ گنتی دیاں کجھ غزلاں وی نیں۔ انج لگدا اے جویں اوہناں نے ایہہ غزلاں صرف تجربے دے طور تے لکھیاں نیں۔ بظاہر ایہہ غزل دی ہیئت وچ ضرور نیں پر اصل وچ ایہہ وی گیت ای نیں۔ کیوں جے ایہناں دے مضمون تے پوری فضا گیتاں والی اے۔ ایس لئی ایہناں نوں اسیں اوس طرح دی غزل نہیں آکھ سکدے جس طرح دی غزل اجو کے دور وچ لکھی جا رہی اے۔ کجھ ایہو جیہی صورت حال ای اوہناں دیاں اُردو گیتاں، غزلاں دی اے۔ گلزار خلیل ہوراں دیاں تناں بیاضاں نوں پڑھن توں بعد اندازہ ہوندا اے کہ اوہ بڑی چھیتی ایس نتیجے اُتے اپڑ گئے سن کہ اوہناں نوں غزل دی تھاں گیت وچ ای طبع ازمائی کرنی چاہیدی اے۔ ایسے لئی ایہناں تناں بیاضاں وچ زیادہ تر گیت ای نیں۔ جیہڑے زبان و بیان دے حوالے نال اپنے اندر بڑی دلکشی رکھدے نیں۔ ایس لئی اسیں اوہناں نوں گیتاں دی مہکار دا سلکھنا شاعر آکھ سکنے آں۔ بعض ویلے گیتاں دی تخلیق توں پہلے فلمی منظر

دے محل وقوع دے حوالے نال موسیقی پہلے ترتیب دے دتی جاندی اے تے ٹیون دے مطابق گیت لکھنا پیندا اے تے ایہہ ہور وی اوکھا کم اے۔ ایہد ے اُتے ہر شاعر پورا نہیں اُتر سکدا۔ ایہدے لئی خاص مہارت دی ضرورت ہوندی اے۔گلزار خلیل ہوراں نے ایس سلسلے وچ وی اپنیاں بہترین صلاحیتاں توں فائدہ اُٹھایا اے تے بڑے خوبصورت گیت پنجابی زبان نوں دتے نیں، جیہڑے اوہناں نوں فن دی دنیا وچ زندہ رکھن لئی ضمانت دا کم دین گے۔

O

حوالے

1- میٹرک دے سرٹیفکیٹ اُتے ایہو تاریخ درج اے۔
2- گلزار خلیل ہوراں دے وڈے پُتر محمد الیاس نال گل بات ، رہائش پلاٹ نمبر13، بلاک نمبر1، کریم پارک، راوی روڈ لاہور
3- گلزار خلیل ہوراں دے چاچے بابو ظہور الدین ہوراں نال گل بات، عمر74ورھے، رہائش مکان نمبر25، گلی نمبر4، حبیب گنج ،لاہور
4- میٹرک دی سند رول نمبر 7531
5- گلزار خلیل ہوراں دے نکے بھرا طاہر سجاد ہوراں نال گل بات۔
6- گلزار خلیل ہوراں دے بھتیجے عقیل اللہ شافی ہوراں نال گل بات، جیہڑے آپ وی پنجابی دے شاعر نیں۔
7- گلزار خلیل ہوراں دے نکے پُتر محمد ادریس نال گل بات۔
8- گلزار خلیل ہوراں دی بیوا عزیز بیگم نال گل بات۔
9- محمد الیاس نال گل بات۔

10- ایہہ شعر گلزار خلیل ہوراں دی کسے بیاض وچ درج نہیں ایہد ے راوی محمد الیاس نیں۔

11- محمد الیاس نال گل بات۔

12- بحوالہ تعارفی پمفلٹ فلم ''زن، زر تے زمین''

13- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 6

14- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 4

15- روزنامہ مشرق، لاہور 22 جون 1970ء

16- روزنامہ مشرق، لاہور 14 اگست 1970ء

17- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 3

18- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 2

19- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 5

20- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 19

21- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 44

22- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 59

23- بیاض نمبر 1، گلزار خلیل ص 21

عشق کرن تے تیغ دی دھار کپن ، نہیں کم ایہہ بھکھیاں ننگیاں دا
جیہڑے مرن سو فقر تھیں ہون واقف ، نہیں کم ایہہ مرن تھیں سنگیاں دا

سید وارث شاہ

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 57-68

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

پنجاب دی مڈھلی موسیقی (اک تاریخی مطالعہ)

☆ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

Abstract:

This article deals with start of music in Punjab. Author provides much fruitful information about the evaluation of deferent forms of music, poetry & painting through the cultural history of Punjab. Author unfolds that the orthodox shapes of music is divided into two forms, i.e. religious music and folk music. He also proves that all the kinds of music such as religious or classical, kinds of singing such as Dhurpad, Khial, Hori, Thumry, Dadra, Ghazal and Geet are existed by the folk music.

پنجاب دی تاریخی تے جغرافیائی حیثیت ایس گل دی پکی شاہدی بھردی اے کہ ایہہ خطہ کسے اک قوم دا کدے وی نہیں رہیا۔ صدیاں پہلے توں آل دوالے دیاں پرجُو ہیاں دے وسنیک ایتھے آندے رہے تے ایہہ جوہی اوہناں دے اپنی دل لگّی کہ اوہ ایتھوں دے ای ہو

☆ اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

کے رہ گئے۔ ایس طرح کئی نسلاں دے ملاپ نال جتھے پنجاب دے وسنیک ظاہری حسن وجھوں وکھو وکھ قدوقامت تے چہریاں مہریاں والے ہو گئے اوتھے اوہناں دی سوچ، علم تے فکر دے انداز، رہتل، ثقافت تے تمدن وچ وی اک خاص تنوع (Varity) پیدا ہو گیا۔ ایس تنوع نے جتھے علم دے سارے شعبیاں نوں متاثر کیتا اوتھے فن وی ایس توں وانجا نہ رہ سکیا۔ فیر موسیقی دا فن جیہدا تعلق انسان دی مُڈھلی فطرت نال اے، ایس توں سکھنا کیویں رہندا۔ ایہو کارن اے جے پنجاب دی موسیقی اینی زیادہ وسیع تے وقیع اے کہ ایہدی مثال دنیا دی کسے ہور موسیقی وچ ملنی مشکل اے۔ جے ایتھے اسیں پنجاب وچ رچی جان والی موسیقی دے سارے پکھاں اُتے گل کرن لگیے تے ایہہ چھوٹا جیہا مضمون خورے ایہدا کھلار اپنے دامن وچ نہ سمیٹ سکے۔ ایس لئی اسیں اپنے سرناویں نوں تاریخی وجھوں دو پکھاں نال پرکھن دا آہر کیتا اے۔ یعنی مذہبی موسیقی تے عوامی موسیقی۔

تاریخی لحاظ نال ویکھیے تے پنجاب اُتے آبادی دے باقاعدہ آثار پنج چھ ہزار ورھے پہلاں توں ملدے نیں۔ باہروں لوک چاہے واہرواں دی صورت وچ ایتھے آندے یاں سپاٹواں دی صورت وچ۔ ایس علاقے وچ پائیاں جان والیاں قدرتی نعمتاں یعنی ہموار دھرتی پَیر پَیر تے وگدے شفاف پانی دے وڈے وڈے دریا، تماہی بدلدیاں رُتاں، کھڑے ہوئے ہریالیاں بھرے کھیتر تے قدرتی پھلاں پھُلاں نال لدے ہوئے رکھ تے جھاڑ بوٹے آئے لوکاں نوں مجبور کر دیندے کہ اوہ ایتھوں دے وسنیک ای بن جان۔ اِنج ایتھے پہلوں افریقی فیر نیگریٹو، منڈا، دراوڑ، آریا، پنی تے اُسراوس آئے۔ ایہناں توں بعد یونانی، ترکی، عربی، ایرانی، پرتگالی، فرانسیسی تے برطانویاں ایس دھرتی اُتے پیر ٹکایا[(1)]۔ اناج تے خوراک دی فراوانی نے جیہڑی خوشحالی دتی اوس نے مقامی لوکاں نوں ذہنی طور تے سکون مہیا کیتا۔ ایسے ذہنی سکون نے ایہناں لوکاں وچ احساسات تے جذبات دی اک دنیا وسا دتی۔ انج ایہناں لوکاں نے فنونِ لطیفہ ول دھیان دینا شروع کر دتا۔ ایتھوں ای پنجاب وچ موسیقی تے دوجے فنون یعنی مصوری، مجسمہ سازی، تعمیرات تے شعروشاعری نے جنم لیا۔ اسیں اگے جا کے ایس دا ذکر کراں گے کہ پنجاب دے وسنیک صرف پُرسکون خوشحالی والی حیاتی ای نہیں ہنڈاندے سن سگوں اوہناں نوں ایتھے ودھیریاں دُکھاں تے مصیبتاں نال وی واہ پیندا رہندا سی۔

ایہہ گل منن جوگ اے جے موسیقی دا تعلق گان وجان نال اے ایس لئی جدوں موسیقی دا ذکر آوے گا تے گان وجان دی گل وی نال ای نال چلے گی۔ موسیقی صرف سُر، سُر دی قیمت، اوہدی فریکوینسی تے اوہدی دُگن توں لے کے اوہدیاں سپتکاں معلوم کر لین دا ناں ای نہیں سگوں ایہہ گلے دے ذریعے سُر دی ادائیگی دا ناں وی اے۔ اج توں کوئی چار یاں پنج ہزار سال پہلاں آریا ایتھے آئے تاں مقامی لوک نہ صرف مذہبی موسیقی وچ کافی ترقی کر چکے سن سگوں اوہ عوامی موسیقی وچ وی ماہر سن۔ تاریخی طور تے ایہہ گل ضرور ثابت ہوندی اے کہ پنجاب دی دھرتی اُتے مذہبی موسیقی دا آغاز مندراں وچ بھجن گان توں ہویا۔ ہر دوجے فن دی طرح موسیقی دا فن وی ہر دور وچ وگدے دریا وانگوں اگے ای ٹُردا رہیا اے۔ ہند دا خطہ تے بہت وڈا سی پر ایتھے بوہتا ترقی یافتہ تے خوشحال علاقہ پنجاب تے سندھ دا ای سی۔ ایس پاروں اسیں ویکھنے آں کہ ہندو مذہب دی مُڈھلی کتاب ''رِگ وید'' بھاویں لکھی سنسکرت وچ گئی پر اوہدی لکھن تھاں دا شرف پنجاب دھرتی نوں ای حاصل ہویا۔

موسیقی یاں گانے دا عمل کدے رُک نہیں سکدا۔ اسیں اگے لوک گیتاں بارے بحث کردیاں ہویاں دساں گے کہ ہند تے خاص طور تے پنجاب دے ایس خطے وچ گان وجان دا عمل آریاواں دے آن توں پہلے توں جاری اے۔ سام وید ہندوواں دیاں چار مقدس کتاباں وچوں اک اے۔ اوہدے اشلوک گا کے پڑھے جاندے سن۔ ویلے دی اتھل پتھل نے جتھے حیاتی دے ہر شعبے نوں متاثر کیتا اوتھے موسیقی وچ وی وڈیاں تبدیلیاں آئیاں۔ پر سام وید وچ دتا موسیقی دا نظام کافی حد تیکر اج وی اپنی اصلی حالت وچ موجود اے[2]۔

دائرہ معارفِ اسلامیہ نے ہندی موسیقی بارے نہایت مختصر اکھراں وچ انج جانکاری دتی اے:

> ''اگرچہ سنسکرت ادب مذہبی موسیقی (صوتی و آلاتی) کے تذکرے سے بھرا پڑا ہے لیکن مسلمانوں کی آمد سے قبل ہندوستان کی غیر مذہبی موسیقی کے بارے میں کسی قسم کی معلومات نہیں ملتیں۔ اس کے برعکس سندھ کے مند اور زَط (جٹ) قبیلوں کو غیر مذہبی موسیقی سے جو شغف تھا وہ بخوبی ثابت ہے''[3]

ایس ہندو مذہبی موسیقی دا کھلار اینا وڈا اے کہ ایہہ کھلار ای دراصل ایس دی تاریخی وڈیائی دا ثبوت اے۔ اوہ وکھری گل اے کہ ایس موسیقی بارے بوہتیاں جانکاریاں فرضی روائتاں وجھوں ملدیاں نیں۔ پر فیر وی نویں موسیقی دا حسن، تاثیر، علمی کھلار تے اوہدا گھیرا ویکھ کے اوس قدیم (روایتی) موسیقی دا گویڑ ضرور لایا جا سکدا اے، جیہدا لوہیا ساری دنیا نے منیا اے۔ مسلمان ایتھے آئے تے اوہناں ایس موسیقی نوں مندراں وچوں کڈھ کے درباراں وچ لیان دا چارہ کیتا۔ انج ایہہ خاص موسیقی وی عوام الناس وچ مقبول ہون لگ پئی۔ قدیم ہندی موسیقی وچ راگ، ٹھاٹھ، سُر، تال تے دوجے بے شمار پہلو موجود ای سن مسلمان عالماں نے اپنی محنت، لگن تے اعلیٰ ذوق پاروں بکھرے ہوئے ایس علم نوں اک مربوط شکل دے دتی۔

اسیں ہنے آکھیا اے کہ موسیقی نے قدیم مندراں وچ علمی تے فنی حیثیت نوں ودھایا پر ایس گل توں وی منہ نہیں موڑیا جا سکدا کہ موسیقی دی اک حیثیت عوامی وی سی۔ جیہڑی ویاہ شادی، فصلاں دی کٹائی، چاننی رات، دیر نال مینہ وسن، اتے مذہبی تے عوامی میلیاں ٹھیلیاں اُتے لوک جیہڑے آپ مہارے گیت گاندے سن اوہ وی ظاہر اے کسے نہ کسے راگ وچ ای ہوندے سن۔ ایس لئی پنجاب دے لوک گیتاں دی اہمیت ہور وی ودھ جاندی اے۔ پرانے ویلیاں وچ لوک گیت ای دراصل عوامی موسیقی دا مکمل تے بھرواں اظہار سن۔ آکھدے نیں حضرت آدمؑ تے اماں حوّا وکھو وکھ دھرتی اُتے آئے۔ چوکھے چر توں بعد اوہناں دی ملاقات ہوئی تاں آدمؑ نے گزرے ہوئے جدائی دے لمے ورہیاں دا ذکر ضرور کیتا ہووے گا۔ تاریخی پکھوں ایہو پہلا لوک گیت سی(4)۔

ایہہ گل منن جوگ اے کہ لوک گیت عام انساناں دے مونہوں خوشی، غمی تے دوجے جذباتی ویلیاں اُتے آپ مہارے نکلے ہوئے اوہ بول ہوندے نیں جیہناں وچ سچے تے سُچے جذبے گُنھے آوندے نیں۔ بھاویں ایہناں وچ کلادیاں نزاکتاں دا لحاظ نہیں رکھیا گیا ہوندا۔ کیوں جے ایہہ گیت باقاعدہ تے تجربے کار شاعراں نے نہیں جوڑے ہوندے سگوں ایہہ ان پڑھ لوکاں دے مونہوں نکلے بے ساختہ جذبات ہوندے نیں، پر ایہناں گیتاں وچ وی کدے کدے فن دا اینا اُچا وکھالا ہوویندا اے کہ اوہدے اُتے اُچی شاعری دا گمان ہون لگ پیندا اے۔ جیویں ایس لوری وچ سچائی، سادگی، اختصار، فصاحت، بلاغت تے ہور کئی فنی نزاکتاں نظر یندیاں نیں

پر ہے ایہہ کسے نامعلوم ان پڑھ ماں دے دل دی آواز:

اللہ توں والی توں
دتا ای تے پالیں توں

لوک گیتاں بارے زیادہ وضاحت نال گل بات کرن دا تاں ایہہ موقع نہیں پر فیر وی اسیں انسائیکلوپیڈیا برٹینیکا دا ذکر لازمی کراں گے جیہدے وچ لوک گیتاں دی اک جامع تعریف توں بعد خصوصی طور تے ہندی (پنجابی) لوک گیتاں بارے انج دس پائی گئی اے:

> "Indian folklore exhibits a wide range of topics touching every aspects of traditional life and including secular and religious myths, folklores and historical legends, as well as a rich folk science in stars, plant and animal lore" (5)

ایہہ لوک گیت انج تے دنیا دی ہر زبان وچ موجود نیں پر پنجابی لوک گیتاں دی گنتری اینی بوہتی اے کہ ایہناں دی گنتی توں ای پنجاب دے وسنیکاں دی ذہنی لحاظ نال زرخیزی دا پکا پیڈھا ثبوت ملدا اے (6)۔

'معارف النغمات' دے لیکھک ٹھاکر نواب علی خاں نے مقامی موسیقی نوں تن ہزار سال پرانی دسیا اے پر ساڈے خیال وچ ایہہ گل ٹھیک نہیں کیوں جے آریاواں دے ایتھے آن توں کئی صدیاں پہلے وی پنجاب دی رہتل بڑی ترقی یافتہ سی۔ایس لئی اسیں ایہہ گل بڑے ہیے دعوے نال کر سکنے آں کہ آریاواں دے آن توں پہلے پنجاب دی موسیقی وی کافی حد تک اپنے آپ نوں اک مخصوص سچے وچ ڈھال چکی سی۔ تاریخی لحاظ نال وی ایتھے پہلوں توں لوک آباد سن۔ محمد آصف خاں دے بقول:

> ''مقامی لوک آریاواں توں وی 1500 ورہے پہلاں ایتھے اک سنسکرتی پیدا کر چکے سن۔ ایس سنسکرتی نوں پہلے منڈاری (منڈا قبیلے دی تہذیب جیہڑے دراوڑاں توں پہلے ایتھے آئے سن) تے فیر دراوڑی تہذیب دا ناں دتا گیا''(7)

موسیقی دے حوالے نال سرفراز قاضی ہوراں دا ایہہ آکھنا وی کافی اہم اے:

''پنجابی دا پہلا لوک گیت گھٹوگھٹ اوس ویلے گانویا گیا ہونا اے جس ویلے کہ حالی آریاواں نے ایتھے حملہ نہیں کیتا ہونا۔ ایہہ زمانہ 3000 قبل مسیح توں لے کے 1500 قبل مسیح تک دا اے''(8)

اینی گل ضرور اے کہ مُڈھلے لوک گیتاں وچ زنانی نوں بوہتی اہمیت دتی جاندی سی۔ لیونارڈ کاٹرل نے مُڈھ قدیم دی دھرتی نوں وی عورت نال تشبیہ دتی اے جیہڑی اک مادہ سی تے عورت وانگوں ای تخلیق دے عمل وچ مصروف سی تے جیویں آصف خاں نے دسیا کہ آریاواں دے آن توں کِنا چِر پہلے ایتھے باقاعدہ تہذیبی حیاتی دا مُڈھ بجھ چکا سی۔ اسیں ایہہ وی آکھ سکنے آں کہ ایہہ لوک گانے توں وکھ ناچ (Dance) دے گُر وی جان چکے سن۔ دراوڑ تے منڈا قبیلے پوجا پاٹ کرن لئی ناچ، گانے تے وکھو وکھ سازاں توں کم لیندے سن پر سندھ وادی دی ایس تہذیب کول وی زنانہ نظام سی۔ ایس دی تصدیق موئن جوڈارو تے ہڑپہ دیاں کھنڈراں وچوں نکلن والیاں مورتیاں توں ہوندی اے جیہناں وچ دیویاں دے مجسمے وکھائے گئے نیں تے اوہناں سامنے نچدیاں ہوئیاں دوجیاں زنانیاں وی موجود نیں۔ آریاواں نے ایتھے آکے لکھن پڑھن دا جیہڑا سلسلہ شروع کیتا تے دریائے سواں دے کنڈھے بہہ کے دنیا دی قدیم ترین کتاب ''رِگ وید'' لکھی۔ رگ دا مطلب اے گیت تے وید دا مطلب مقدس علم۔ ایس کتاب وچ ڈھیر سارے علماں توں وکھ دیومالا، دیوی دی شان وچ بھجن، شعر تے ادب، لغات، لسانیات، ناچ، ناٹک تے سنگیت دا ذکر وی ملدا اے۔ آریاواں تے دراوڑاں دے مذہبی تے فکری لحاظ نال اک دوجے اُتے اثرات پئے تاں سنگیت دے حوالے نال وی ایہناں دوواں نے اک دوجے توں چوکھا اثر قبولیا۔ مفتی فخر الاسلام دے بقول:

''آریاؤں کی موسیقی وادیِ سندھ کی موسیقی سے ٹکرائی اور بالآخر دونوں نے ایک دوسرے کی شکل کو بدلنے کی کوشش کی۔ نتیجہ یہ نکلا کہ آریا قوم کی موسیقی پہلے سے زیادہ وسیع ہوگئی''(9)

مختلف قوماں دے واری واری ایتھے آن نال اسیں ایہہ نتیجہ وی کڈھ سکنے آں کہ پہلے پہل جیہڑا وی دوجا قبیلہ ایتھے آیا اوہنوں پہلے توں آباد قبیلے دی مزاحمت دا سامنا کرنا پیا ہووے

گا، پر جدوں آون والیاں پہلے والیاں نوں شکست دتی ہونی اے تے فیر اوہ دونویں تہذیباں آپوں وچ رل مل گئیاں ہون گیاں۔ پر دوجے قبیلے دے لوک بوہتے ظالم ہون گے تے اوہناں پہلے والے قبیلے نوں ایہہ دھرتی چھڈ کے کتے ہور جان لئی مجبور کر دتا ہووے گا۔ ڈاکٹر وزیر آغا دے آکھن موجب:

''جب آریاؤں نے وادیِ سندھ کو تاراج کیا تو ظاہر ہے کہ یہاں کے باشندے نقل مکانی کر گئے ہوں گے، سندھ اور پنجاب کے نقشے کو بغور دیکھنے سے صاف محسوس ہوتا ہے کہ مغرب سے آریاؤں کے حملے کی صورت میں یہاں کے باشندوں کے لئے جنوب کی طرف آ جانے کے سوا کوئی چارہ کار نہیں تھا۔ اس لیے کہ اس زمانے میں ابھی گنگا اور جمنا کا میدان گھنے جنگلوں سے ڈھکا ہوا تھا جبکہ جنوبی ہند قریب اور محفوظ ہونے کے علاوہ نسبتاً صاف بھی تھا۔ قیاس غالب ہے کہ وادی سندھ کے کچھ باشندوں نے دکن کی طرف ہجرت کی اور دکن میں آباد ہو کر ایک طویل عرصہ تک آریاؤں کی یلغار سے محفوظ رہے۔ دکنی زبان میں پنجابی زبان کے الفاظ کی فراوانی اس ہجرت کا اہم ثبوت ہے''(10)

پنجاب دی دھرتی اُتے جیہناں قوماں تے قبیلیاں نے حملے کیتے۔ اوہناں وچوں کجھ انتہائی درندہ صفت تے انتاں دے ظالم وی ہوسن۔ ایس لئی مفتی فخر الاسلام دا ایہہ آکھنا بڑا گوہ گوچرا اے:

''پنجاب کے دیہاتوں اور ہندی سنگیت کے ماہر پنڈتوں نے کئی مرتبہ جابر سرداروں اور سپاہیوں کی خدمت میں غمناک لوک گیت اور درد آگیں نغمے اشک آلود آنکھوں اور متبسم ہونٹوں سے گائے ہوں گے''(11)

ظلم دے نتیجے وچ جدوں لوک لٹے پٹے اپنیاں زنانیاں تے بچیاں نال ایتھوں دوڑے ہونے نیں تے اوہناں دے کئی جوان قتل ہوئے ہون گے۔ کئی زنانیاں کھُس گئیاں ہون گیاں۔ جنگلاں اجاڑاں دے اوکھے سفراں وچ کئی بیمار، بچے، بڈھے وی جان گوا بیٹھے ہون گے۔ ایس بربادی وچوں اداسیاں، جدائیاں، دُکھاں تے غماں نے جنم لیا ہونا اے۔ ایہو

ای دُکھ تے غم فیر ہوکیاں دی صورت لوکاں، خاص کر عورتاں دے ہونٹھاں اُتے کھلر گئے ہونے نیں۔ ایہہ ای لوک گیت بنے۔ فیر جدوں رونے دھونے گیت بن کے آپ مہارے ہونٹھاں اُتے آ جاون تاں اوہناں وچ سوائے اندرلے جذبیاں دے کسے فنی ہیئت یاں اچیچتا دی بھال ایویں جیہی جاپدی اے۔ اوس ویلے دی لوکائی وچ جذبیاں دا ہڑھ سی تے ماں پیو، سس نونہہ، بھرا بھرجائی، دیور جیٹھ، خاوند، بچے، منہ بولے رشتے، سجن، دشمن وی موجود سن۔ ایہناں سارے رشتیاں دے آپسی جذباتی تعلقات وی ہون گے تے کدی نفرت کدی محبت ہوندی ہووے گی۔ ایہناں ساریاں چیزاں دا اظہار جدوں کِتے اوہ لوک گا کے کردے ہون گے اوہو گیت اج تک لوک گیتاں دی شکل وچ لوکائی دے دلاں دی دھڑکن بنے ہوئے نیں۔ ایہو لوک گیت بعد والی کلاسیکی تے نیم کلاسیکی موسیقی دی بنیاد بنے[(12)]۔

شاعری وچ لوک گیت اوہ واحد پکار اے جیہڑی کہی ای گان واسطے جاندی اے۔ ایس لئی ایہدا انگ انگ سُر تے سنگیت نال جڑیا ہویا اے۔ لوک گیت تے عام گیت وچ فرق ای صرف گائیکی دا اے ایسے لئی اک ان پڑھ نوجوان واہی وان اپنے کھیتاں وچ ہل چلاندا ہویا چمکدی دُھپ وچ جاندی ہوئی کسے مٹیار دے نک دا چمکدا بلاق تک کے اک دم ایہہ بول کہہ اُٹھدا اے:

ع تیرے لونگ دا پیا لشکارا ہالیاں نے ہل ڈک لئے

پر اسیں دس چکے آں کہ عوامی موسیقی دے ساویں اک ہور موسیقی وی پنجاب وچ نالو نال اگانہہ ودھ رہی سی یعنی مذہبی موسیقی جیہدا مڈھ مندراں توں بجھدا اے تے جدوں مذہبی عالماں نے سُر دی شناخت دا عمل شروع کیتا تے اوہناں عوامی موسیقی بارے وی گوہ کیتا۔ کیوں جے مندراں وچ بھجن عام طور تے تِن یاں چار بنیادی سُراں وچ ای گائے جاندے سن۔ جد کہ لوک گیت آپ مہارے سن ایہناں وچ سُراں دا تنوع تے سُراں دے لگاؤ بوہتے اگھڑویں سن۔ ایس لئی مذہبی عالماں ایہناں سُراں اُتے گوہ کر کے اوہناں دی فریکوینسی، اوہناں دے ناں تے اوس توں بعد خاص ترتیب نال اوہناں راہیں راگ تے ٹھاٹھ وجود وچ لیانے شروع کر دتے۔ ساڈا پکا قیاس اے جے 'رِگ وید' وچ لکھے گئے راگ، ٹھاٹھ تے تال وغیرہ وچ پہلے توں پرچلت گیتاں دیاں دھناں توں ضرور لابھ چکیا گیا ہووے گا چنانچہ مفتی فخر الاسلام لکھدے نیں:

> ''جب ایک عرصہ تک یہ نظام جاری رہا تو از خود یہ پیشے خاندانی بن گئے ...... برہمنوں کے ذمہ تعلیم و تدریس، دینیات اور مذہبی رسوم کی ادائیگی ہوئی۔ ویدوں کے منتر الاپنے اور گانے کے لئے برہمنوں نے اپنی آواز کو درست کیا اورعلمِ موسیقی کی باریکیوں میں غوروخوض کرنے لگے۔گویا اب یہ علم سوسائٹی کے ذہین افراد کے زیرنگرانی منظّم ہونے لگا۔مختلف اشلوکوں، بھجنوں اور کیرتنوں کومختلف دیوتاؤں، رشیوں اورمنیوں کے نام سے منسوب کر دیا گیا''(13)

آگسٹس ولرڈ نے چارلس ویلرز تے سیسل فارسائز دے ایس نظریئے نال اتفاق کیتا اے کہ راگ برصغیر دی مٹی وچوں ای پھُٹے نیں۔ ایسے لئی افضل پرویز وی ایہہ نتیجہ کڈھن تے مجبور نیں:

> ''دوسرے علوم کی طرح اعلیٰ موسیقی کا بھی اصل فلسفہ یہ ہے کہ اس کی ابتدا لوک سنگیت سے ہوئی۔ لوک سنگیت اعلیٰ موسیقی کی اک معمولی شاخ نہیں بلکہ اعلیٰ موسیقی لوک سنگیت سے پھوٹی ہے''(14)

بھجن دراصل کجھ مخصوص بول ہوندے سن جیہناں دا سمبندھ خصوصی عبادتاں نال ہوندا سی تے ایہہ خاص مقررہ وقتاں وچ گا کے پڑھے جاندے سن۔ پر برہمن جیہڑے ہر ویلے دیوی تے دیوتیاں دی پوجا پاٹ وچ لگے رہندے سن۔ اوہناں نے شوجی، رام جی تے شنکرجی دی شان وچ تعریف تے وڈیائی دے بول وی کہنے شروع کیتے تے اوہناں نوں وکھو وکھ سُراں وچ ڈھال دتا گیا۔ ایہناں دُھناں نوں دُھرپد دا ناں دتا گیا۔ کلاسیکی موسیقی دا ایہہ مُڈھلا روپ سی۔ مسلمان جدوں برصغیر وچ آئے تاں اوہناں ہندوواں دی موسیقی دا بغور مطالعہ کیتا۔عقلِ سلیم تے ذوقِ لطیف رکھن پاروں مسلمان موسیقاراں نہ صرف ہندی موسیقی وچ عربی فارسی موسیقی دا رلا کر کے اوہنوں خوبصورت بنا دتا سگوں ہندی دھرپدتوں لابھ چک کے اوہدے وچ اللہ، رسولﷺ، اہلِ بیت، صحابہ تے دوجے بزرگاں دی شان دے بول بنھنا شروع کر دتے۔ دھرپد گائیکی سدھے سادے کجھ سُراں دا ملاپ ہوندی سی جیہدے چار حصے سن۔ استھائی، انترا، سنچاری تے ابھوگ۔مسلماناں وچ تلونڈی تے کپورتھلہ گھرانیاں وچ دھرپد دے استاد گزرے

نیں۔

مسلمان گویاں نے دُھرپد دے مقابلے وچ خیال ناں دی نویں گائیکی نوں متعارف کرایا۔ امیر خسرو ایس دے بانی سن۔ بعض محققین سلطان حسین شرقی نوں خیال دا بانی قرار دیندے نیں۔ خیال گائیکی وچ پنجاب وچ قصور تے پٹیالہ دے دو گھرانے چوکھے مشہور ہوئے۔ قصور دے استاد بڑے غلام علی خاں، چھوٹے غلام علی خاں تے نیاز حسین شامی دے ناں سرکڈھویں نیں۔ پٹیالہ گھرانے دے علی بخش جرنیل تے فتح علی کرنیل نے وی خیال گائیکی نوں اپنایا۔ ایس گھرانے دے دوجے استاداں وچ اختر حسین، خاں عاشق علی خاں تے استاد امانت علی خاں، فتح علی خاں مشہور ہوئے۔ پنجاب وچ ای اک ہور اہم گھرانہ شام چوراسی دا اے جیس وچ چاند خاں، سورج خاں توں ہوندے ہوئے موجودہ دور وچ استاد سلامت علی خاں، نزاکت علی خاں وڈے ناں نیں۔ (15)

خیال گائیکی دراصل دھرپد دی ترقی یافتہ شکل سی۔ ایہدے وچ استھائی دے بول راگ دی ہیئت، تاثیر، شکل وصورت، رس تے گاون، ویلے دے عین مطابق بنھے جاندے سن۔ پنجاب دے گویاں ایہدے وچ پنجابی دے بول وی بنھے تے ہندی دے وی۔ ایس صنف وچ استھائی دے بول ٹھا (طبلے دی اجیہی تال جیہڑی انتہائی سست روی نال چلدی اے) وچ بنھے جاندے سن تے فیر انترے وچ دون لے کردتی جاندی اے۔ حتیٰ کہ ایہدے اخیر تے ترانہ وی پیش کیتا جاندا اے جیہدی لے دُرت یعنی خاصی تیز ہو جاندی اے، اک ونگی ویکھو:

اللہُ اللہ جلّ شان اللہ

نام لیاں میری ہووے تسلیٰ

خیال وچ دھرپد وانگوں صرف مصرعے ای نہیں دہرائے جاندے سگوں گویے نوں کھل ہوندی اے کہ اوہ اکو مصرعہ بار بار آکھدا ہویا تان پلٹے توں وی فائدہ چکے لہٰذا خیال وچ بے شمار تاناں، پلٹے وغیرہ لائے جاندے نیں۔

فیر صنعتی دور دا آغاز ہویا، یورپی حاکماں دے آن نال ہند دی دھرتی اُتے وی ترقی دا نواں دور شروع ہویا تاں پنجاب وچ خیال توں وکھ ہلکی پھلکی نیم کلاسیکی موسیقی دا مُڈھ بجھا۔ ایس موسیقی وچ ٹھمری، دادرہ، قول، قلبانہ توں اگے ودھ کے غزل تے گیت وی شامل ہونا شروع ہو

گئے۔غزل بھاویں بوہتی اردو وچ سی پر پنجاب دے گلوکاراں ایس صنف وچ اونا ای بھرواں حصہ پایا جنا پنجاب دے شاعراں نے اردو غزل نوں لکھن وچ حصہ پایا سی۔ گیت دی صنف پنجاب دی گائیکی وچ بھاویں پچھے درج کیتیاں صنفاں دے نال ای شروع ہوئی پر ایہہ صنف اج وی کسے نہ کسے پکھ نال جاری ساری اے۔ ایہدا تعلق لوک گیتاں وانگوں انسانی جذبات دے نال بوہتا لگا کھاندا اے۔آخر تے اسیں پنجاب دے لوک گیتاں دی اک اہم ترین صنف ٹپا بارے دسنا چاہواں گے ۔ ٹپا پنجاب وچ صدیاں توں گایا جا رہیا اے۔ ایس صنف بارے تاریخاں وچ ایہہ وی ملدا اے کہ پنجاب وچ دور دراز دے سفراں تے جان والے ٹپری واس جدوں جانوراں تے بیٹھ کے قافلے دی صورت گھراں چوں نکلدے تاں سارے رستے ٹولیاں دی شکل وچ ٹپا گاندے ہوئے جاندے۔ ٹپا دی صنف نے پنجاب توں باہر اپنی مقبولیت حاصل کیتی کہ لکھنؤ دے اک مشہور گویے میاں شوری خاص طور تے پنجاب وچ آئے تے ٹپری واساں نال اک لما عرصہ گزار کے واپس گئے۔ اوہناں کلاسیکی موسیقی وچ اک نویں صنف ''ٹپا'' دی نینہ رکھی۔ منشی محمد کرم امام خاں لکھدے نیں:

> ''اب خیال فرمانا چاہیے کہ آگے اس ملک میں رواج گانے ٹپہ کا نہ تھا۔ مسمی غلام نبی متخلص شوری نے اس کار میں زبانِ پنجاب ملائم وخوبصورت تصور کر راہی ملکِ پنجاب ہوا۔ وہاں چندے قیام کر زبانِ پنجاب حاصل کر کے پھر واپس لکھنؤ ہوا اور ہر ایک راگ وراگنی میں ٹپا بنایا اور گایا''(16)

O

حوالے

1- محمد آصف خاں: پنجابی بولی دا پچھوکڑ؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1996ء ص50

2- نواب علی خاں، ٹھاکر: معارف النغمات؛ ادارہ فروغِ فنِ موسیقی، لاہور، ج1، ص34

3- اردو دائرۂ معارفِ اسلامیہ؛ ج15، ص616

4- سرفراز قاضی، ڈاکٹر: لوک گیتاں دا فنی تجزیہ؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1998ء ص29

5- Encyclopedia Britanica, V.IXth. P.578

6- نواب علی خاں، ٹھاکر: معارف النغمات؛ ادارہ فروغِ فنِ موسیقی، لاہور، ج1، ص34

7- محمد آصف خان: پنجابی لولی دا پچھوکڑ؛ ص50

8- سرفراز قاضی، ڈاکٹر: پنجابی لوک گیتاں دا فنی تجزیہ؛ ص33

9- فخرالاسلام، مفتی: ہندوستانی موسیقی؛ ادارہ انیسِ اردو الہٰ آباد، س-ن، ص16

10- وزیر آغا، ڈاکٹر: اردو شاعری کا مزاج؛ لاہور، 1996ء ص169

11- فخرالاسلام، مفتی: ہندوستانی موسیقی؛ ص27

12- افضل پرویز: نواہائے راز؛ ادارہ ثقافت پاکستان اسلام آباد، 1983ء ص17

13- فخرالاسلام، مفتی: ہندوستانی موسیقی؛ ص17

14- افضل پرویز، نواہائے راز؛ ص29

15- محمد اسلام شاہ، سید: موسیقی تے پنجاب؛ مکتبہ اعظم، لاہور، 1988ء ص53

16- امام خاں، محمد کرم منشی: معدن الموسیقی؛ ص39

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 69-80

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

وحدت عین عیان تے خواجہ غلام فرید دی شاعری

☆ ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

Abstract

Khawaja Ghulam Farid is a great classical poet of Punjabi language. He belongs to Chishti order of Sufism. It is therefore "Wahadatul Wajudi" thoughts have de-impacted on his poetry. In subcontinent, both Qadri & Chishti order have received more effects of this thought, more than any other order (the people have been committed). The practitioners of those order promoted love, brotherhood, unity and harmony among the peoples. Khawaja's Poetry is complete with this thought.

وحدت الوجودی فلسفہ کائناتی فلسفے نوں قبولن دے نال جُڑیا ہون کر کے ہر اک دے من نوں بھاندا اے۔ صوفیاں ایس دے پرچار نال لوکائی اندر سانجھ اُساری دا کم لیا۔ ایہہ فلسفہ

☆ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

ابنِ عربی کول قدرے زیادہ کھلار تے نکھار نال موجود اے، جیہناں دا خیال اے کہ کائنات تے خُدا اِکوّ نیں، اکدوجے توں وکھ نہیں، ایس دلیل نوں اوہ انج وچار دے نیں:

1۔ کوئی شے عدم توں وجود وچ نہیں آسکدی ایس لئی ایہہ عالم ازل توں موجود اے اتے ایس وچ موجود ساریاں چیزاں کسے نہ کسے پاروں اکدوجے توں مختلف نیں پر ایہناں سبھناں وچ سانجھ 'وجود' دی اے سو 'وجود' دی وحدت نوں منّنا پوے گا۔

2۔ قدیم (جیہڑا ازل توں موجود اے) حادث (جیہڑا پیدا کیتا گیا) دا سبب نہیں ہوسکدا ایس لئی حادث دا وجود حقیقی نہیں ہوندا، حقیقی وجود صرف قدیم اے تے اِکّو اے اتے اوہ وجود صرف خُدا دا اے جیہڑا کائنات دی ہر شے وچ موجود اے۔

3۔ قرآن وچ آکھیا گیا کُن (ہوجا) فیکون (ہوگیا) ابنِ عربی آکھدے نیں کُن دا مخاطب خدا دیاں اپنیاں صفتاں ہی سن جیہڑیاں کائنات دی شکل وٹا گئیاں۔ دوجے لفظاں وچ ذاتِ الٰہی نے اپنیاں ہی صفتاں نوں آکھیا 'ہوجا' تے صفتاں کائنات بن گئیاں ۔ایس لئی کائنات ذات (خُدا) توں وکھ نہیں ہوسکدی۔ ابن عربی دا کہن اے **وجود المخلوقات عین وجود الحق** (مخلوقاں دا وجود عین خالق اے)

4۔ خدا کائنات دا سبب اے تے کائنات مسبب، سبب اپنے مسبب توں وکھ نہیں ہو سکدا۔

پنجاب وچ ایس نظریے نے اک عقلی شعور پیدا کیتا جس نے اک سانجھ نوں جنم دتا جس دے سُرخیل ایتھے دے صوفی تے سادھ سن، علی عباس جلال پوری آپ دی ایس فکر نوں عقلی سطح اُتے سمجھان لئی لکھدے نیں:

> ''ابن عربی نے اپنے وحدت الوجود دے نظریے نوں احدیت معقولی کہیا سی جس دا مطلب ایہہ ہے کہ وحدت الوجود سراسر عقلی تے منطقی اے۔ اوہناں دے ایس نظریے نوں اتحاد وی کہیا جاندا اے تے اوہناں دی پیروی کرن والیاں نوں اتحادین کہندے ہن کیونکہ اوہناں دے عقیدے مطابق کائنات تے خدا دی ذات وچ کامل اتحاد پایا جاندا اے''۔ (1)

خواجہ غلام فرید نے اس فلسفے نوں کئی طرح بیان کیتا اے ، اک تھاں پیر، پیغمبراں،

اوتاراں، غوثاں، قطباں، ولیاں، فلسفیاں، عالماں دیاں مثالاں دے کے ذات احد دے بھید نوں انج بیان کر دے نیں:

کہاں پاؤں کہاں پاؤں یار
جن انسان ملائک سارے
کیا سگلا سنسار
حیرت دے قلزم وچ کل تھئے
مستغرق سرشار
کہاں پاؤں کہاں پاؤں یار

صوفی شاغل گیانی دھیانی
گئے اوڑک سبھ ہار
عرشی اتے بسطامی لگ
روون زاروزار
کہاں پاؤں کہاں پاؤں یار

بطلیموس تے فیثاغورس
کر کر سوچ بچار
کھوج سراغ نہ پایا پتا
تھک بیٹھے تن مار
کہاں پاؤں کہاں پاؤں یار

بُدھ مجوس یہود نصارا
ہندو تے دین دار
آکھن پاک منزہ ہے
بے انت الکھ اپار
کہاں پاؤں کہاں پاؤں یار

پیر پیغمبر غوث قطب
کیا مرسل کیا اوتار
کرن منادی رو رو کے
لا یدرکہ الابصار
کہاں پاؤں کہاں پاؤں یار
عالم فاضل عارف کامل
عجز کیتا اقرار
آکھ فرید نماناں بھولا
توں وچ کون قطار
کہاں پاؤں کہاں پاؤں یار(2)

انسان دا وجود بارے سب توں پہلا سوال ایہہ ہوندا اے اوہ کون ہے؟ اوہ حیرت نال پُر چیا سو چدا اے کہ ہر رنگ وچ ربّ کویں موجود اے ایس امر نوں اوہناں ہور مثالاں دے دے سمجھایا ہے:

حسن قبح سب مظہر ذاتی
ہر رنگ میں بیرنگ پیارا
نَحْنُ اَقْرَبُ راز انوکھا
وَھُوَ مَعَکُمْ ملیا ہوکا
سمجھ سونجانو عالم لوکا
ہے ہر روپ میں عین نظارہ (3)

ایسے گل نوں خواجہ فرید آسان لفظاں وچ انج وی سمجھاندے نیں:

بن دلبر شکل جہاں آیا
ہر صورت عین عیان آیا(4)

خواجہ غلام فرید اپنی شاعری وچ اک سُوجھوان، عالم تے فلسفی دے روپ وچ نظر آوَندے نیں جیہناں لئی کائنات اک سوال بنی کھڑی اے ایہہ کیہ ہے؟ ایس نوں کس نے

سر جیا؟ ظاہر کیہ اے باطن کیہ؟ او تھے کیہ اے؟ میں کون آں؟ ایہہ سارے اوہ سوال نیں جیہناں دا جواب اوہناں نوں اپنے اندروں لبھدا اے جتھے باطن دی اکھ اوہناں نوں کائنات دے بھید وکھاوندی اے شیخ سعدی نے بوستان وچ اک تھاں فرمایا اے:

الست از ازل ہم چُناں شاں بہ گوش

بفریادِ قَالُوْا بَلٰی در خروش

(روز ازل توں ایہناں اللہ والیاں دے کناں وچ اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ دی آواز دی گونج رہی اے کہ ایہہ محبتاں دے مارے قَالُوْا بَلٰی قَالُوْا بَلٰی کہہ کے اپنے عشق دی اگ نوں بھڑکاندے رہندے نیں)

آصف خاں ہوری ایس کیفیت نوں انج بیان کردے نیں:

''ساڈے سارے بزرگاں بھاویں اوہ وحدت الوجودی سن یاں وحدت الشہو دی ایہہ واضح کیتا ہے کہ اوہ ایہہ گلاں اپنے روحانی تجربے دی بنیاد تے کریندے پئے ہن۔ اسیں کیوں جو کدے وی اجیہے تجربے وچوں نہیں لنگھے، ایہہ سبھ کجھ ہنڈایا نہیں، ایس پاروں ایہناں بارے پکّا تھتھا کجھ، کہن جوگے نہیں''(5)

خواجہ غلام فرید اپنے ایس روحانی تجربے بارے لکھدے نیں:

انہد مُرلی شور مچایا
گُر نے پورے بید بتائے
عقل فکر سب فہم گمائے
مدہوشی وچ ہوش سکھائے
سارا سفر عروج سمجھایا
انہد مُرلی شور مچایا

وحدت عین عیان ڈٖھوسے
طمس حقیقی سمجھ لِیوسے
مخفی کل اظہار تھیوسے

ہر گُن گیان دے گیت نوں پایا
انہد مُرلی شور مچایا

تھئے واضح مشہور دقائق
تھئے لائح انوار حقائق
ظاہر کُجھ سب کُجھ دے لائق
قرب تے بُعد دا فرق اُٹھایا(6)

اپنی ایس وحدت الوجودی فکر نوں بیانن لئی خواجہ غلام فرید نے اپنے وسیب دیاں تشبیہاں، استعارے تے علامتاں ورتیاں۔ میر حسان الحیدری چانڈیو ایس حوالے نال لکھدے نیں:

''خواجہ فرید کو اپنی دھرتی، اپنے وسیب اپنی تہذیب و ثقافت اپنے وسیبی راستوں، بستیوں، قصبوں، درختوں، پرندوں، پھولوں اور پھلوں سے گہری محبت اور روحانی لگاوَ ہے وہ شاہ عبداللطیف بھٹائی کی طرح اپنی دھرتی، اپنے ماحول اور اپنے وسیب کی ہر ایک چیز سے بے پناہ محبت کرن والا شاعر ہے''۔(7)

خواجہ غلام فرید دے اندر موہ، محبت دا ایہہ بُوٹا روہی، پُنل، سسّی، پیلو، ٹوبھہ، ماگھ، چیتر، مارو تھل دی صورت وچ موجود اے پر اصل صورت اوس ذات دی ہی ہے جیہڑی اوہناں نوں ایہناں شیواں تے رُتاں وچ نظر آوَندی اے، اوہناں اپنے اندر دُھروں لگی عشق دی جوت نال 'ہک' اور صرف 'ہک' دی سوچ نوں اوس سماج وچ اوہناں وسیبی استعاریاں راہیں انج کھنڈایا کہ نوآبادیاتی نظام دے مختلف حوالیاں نال محرومی محسوس کردے طبقیاں نوں موہ دی تار نال بنھ دتا، اتے ایہہ اک فقیر ہی کر سکدا اے۔ خواجہ صاحب اپنے عہد وچ پرچلت عقیدیاں دے کٹڑ پن اتے فلسفہ وحدت الوجود دے وچکار اُٹھن والے اختلاف توں وی چنگی طرح جانو سن اوہ جان دے سن کہ ایہناں دونویں سوچاں تے فکراں وچکار اختلاف مُکان لئی تشریحاں تے تفسیراں ناکافی نیں۔ ایس لئی اوہناں کدرے وی ایہناں وچکار ربط یاں جُڑت دی گل نہیں

کیتی سگوں عقیدہ پرستی نوں بند کے وحدت الوجودی فکر نال جُڑت دا علان کیتا جیہدا اظہار اوہناں دی شاعری دی صورت نظر آ وَندا اے۔ ذاتِ حق دے وسیلے نال ہر ہر وچ اوس دی ای صُورت اوہناں دے عشق دا مُنہ بولدا ثبوت اے۔ ایہہ عشق اوہناں نوں کائنات دی رنگارنگی وکھاندا اے، ونوون بہار وکھاندا اے، روہی دی صورت، رانجھے دی صورت، اتے منصور دی صورت، فخرالدین دی صورت جس نال اوہناں نوں بلّھے شاہ وانگوں انتاں دا عشق ہے فرماندے نیں:

یار کوں کر مسجود
چھڈ دے بیو معبود
ہر صورت وچ یار کوں جانیں
غیر نہیں موجود
سبھ اعداد کوں سمجھیں واحد
کثرت ہے مفقود
فخرالدین مٹھل دے شوقوں
دم دم نکلم دور (8)

وحدت الوجودی فکر اتے اوس دور دی سیاست، سماج، اتے مذہب اُتے نفسیاتی اثرات نے خواجہ غلام فرید دے خیالاں نوں اکسارتا دتی ایسے لئی اوہناں دی فکر وچ سانوں بے پناہ انسان دوستی تے روشن خیالی اتے فرقہ بندی، عقیدہ پرستی توں بے زاری نظر آ وَندی اے۔ لیکن اوہناں دی وحدت الوجودی فکر دا خاصا ایہہ وے کہ اوہ انسانی خودی دی نفی نوں روحانی معراج نہیں سمجھدے سگوں ایہناں دے ہاں فرد دی آزادی تے خود اعتمادی قائم رہندی اے بظاہر ایہ گل اچرج جاپدی اے کہ ابن عربی تے منصور دی فکر اپنان والا صوفی خودی تے خود اعتمادی دی گل کویں کر دا اے؟ لیکن خواجہ غلام فرید ہوراں دی ایس فکر دا خاصا ایہہ ہے کہ آپ اک فرد دی ہستی نوں مطلق ہستی وچ ضم نہیں کر دے یاں رلانہیں دیندے سگوں فرد تے ذات دے میل نوں اعلیٰ آدرش جان دے نیں اتے ایہ آدرش اودوں حاصل ہوندا اے جد انسان دوئی نوں مُکا دیوے، اوہ آکھدے نیں:

بٹھ وہم خطرے دی ادا
ڈوجھا نوہی ہے ہک خُدا
اندر تے باہر ہے سدا
موجود حق موجود حق

تُوں بن فقط بیا کو نہیں
مُنڈھوں غیر دی اِتھ بو نہیں
ہے ہک سدا تے ڈو نہیں
ہک نال تھی ہک سَٹ فرق (9)

خواجہ غلام فرید دے کہن موجب جد خودی مضبوط ہوندی اے تے اپنا آپا مکمل کردی اے، اپنے آپ نوں سیہاندی اے۔

ڈاکٹر شہزاد قیصر، خواجہ غلام فرید دی ایس فکر نوں اسلام دے مابعد اطبیعاتی نظام نال جوڑ دے ہوئے اوہناں نوں بایزید بسطامی، منصور حلاّج تے ابنِ عربی دا تابع قرار دیندے نیں تے خواجہ غلام فرید دی مابعد اطبیعاتی فکر دے حوالے نال ایہہ رائے دیندے نیں:

He commits himself to the treditional metaphysics of Islam. The structure of his metaphysics is characterized by the doctrine of Oneness of Being (wahdat al wajud), which accounts for the undifferentiated Reality and the differentiated one, by virtu of the Principle of Ahmad (Logos) and gives a metaphysical vision of wholeness. He accepts the doctrinal formulations of Oneness of Being (Wahdat al Wajud) as held and realised by a number of sufies including Bayazid Bistamai,

Mansur Hallaj and Ibn-Arbi. (10)

کالا سنگھ بیدی آپ دی ایس فکر بارے ایہہ وچار پیش کر دے نیں:

''آپ توحید وجودی دے قائل سن اتے ایسے منزل توں ہی تصوف وچ توحید۔وجودی دا خیال پیدا ہوندا ہے۔ خواجہ صاحب نے اس تصّور نوں سچائی دا پوشاکا پاوَن لئی عشق دا گوڑھا رنگ بھریا اتے اس نوں اپنے نجی تجربیاں دے آدھار اُپر اس قدر نکھاریا کہ عشق مجازی دی جلن ، اس حقیقی عشق دے ٹاکرے وچ پھکّی پےَ گئی''۔ (11)

خواجہ غلام فرید ہمہ اوستی فکر دا پرچار کردے ہوئے انسان نوں کائنات دے بھید جانن دی اتے اوہناں لطفاں نوں مانن دی پریرنا دیندے نیں جیہڑے اوہ آپ ویکھ چکے نیں تے اوس سرور وچ مست نیں:

ہمہ اوست دے بھید نیارے
جانن وحدت دے ونجارے
ہر ہر شے وچ کرن نظارے
اصل تجلّی طوری نوں(12)

اصل وچ حقیقی عشق انسان دے وجود نوں شیشہ کر دیندا اے جس وچ اوہ ذات دے جلوے ویکھدا انہیں رجدا۔ محمد اسلم میتلا اس حوالے نال لکھدے نیں:

''عشق ایک ایسا جذبہ ہے جس کے ذریعے انسان حُسنِ حقیقی کی جھلک اپنے دل کی دُنیا میں دیکھ لیتا ہے اس جذبے کو خواجہ صاحب نہایت عزیز جانتے ہیں ان کا عشق مجازی بھی ہے اور حقیقی بھی۔ وہ حُسنِ حقیقی کا گرویدہ ہو کر اُس کے مظاہر کی تلاش کرتے ہیں اور کائنات انہیں نئے رنگ اور نئے روپ میں دکھائی دینے لگتی ہے''(13)

قسم خدا دی قسم نبی دی
عشق ہے چیز لذیذ عجیب

خواجہ غلام فرید ہوراں دا دین ایمان، ظاہر باطن، عشق ہے جیھدے نظارے اوہناں

نوں ہر دم اوّلے لگدے نیں:

سُن سمجھ ڑے زاہد جاہد توں
ہن عشق دے اے کلمات عجب
ہے گالہہ عجب ہے حال عجب
ہے چال عجب ہے گھات عجب
ہے ذکر عجب ہے فکر عجب
ہے نفی عجب اثبات عجب
ہک ذاتوں سہسن ذوات عجب
اسما افعال صفات عجب (14)

عشق تے وحدت دا ایہہ فلسفہ خواجہ غلام فرید دے دور دے عمرانی حالات دے پچھوکڑ وچ ویکھیے تے اِک فکری وحدت اُسر دی نظر آ ونّدی اے اتے انج بابا فرید توں لے کے خواجہ غلام فرید تیکر چشتی فکری دھارے دا گوہ لگدا اے، بابا فرید جیہناں اپنے ویلے دیاں لوڑاں نوں جان کے لوکائی دی شخصی یاں ظاہری تربیت کیتی اتے خواجہ غلام فرید نے اوسے سوچ نوں اگانہہ ودھاندیاں باطنی تربیت دین دے نال نال سماجی شعور دتا،لوکائی دیاں اوڑاں دا اُپا کیتا۔ اوس سمے وچ نو آبادیاتی نظام دے جبر تے سوڑ وچوں سُکھ دا ساہ دوایا جیہدے لئی اوہناں وحدت دے فلسفے نوں اپنایا تے اپنے چشتی فکری دھارے دی پالنا کیتی جیہدے دو وڈے گُن سانجھ تے محبت دے نیں۔ ایہہ دو ویں گُن خواجہ صاحب دی ذات دا نُورسن ایس لئی اوہناں دی شخصیت محبت دا مرکز بنی تے اج وی لوکائی نوں چانن دیندی اے۔

O

حوالے

1۔ علی عباس جلال پوری: وحدت الوجود تے پنجابی شاعری؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1993ء ص 169

2۔ محمد عزیز الرحمٰن: مرتب، مترجم ومشرح۔ دیوان فرید؛ اردو اکیڈمی، بہاولپور 1995ء 183-185

3۔ ایضاً ص 20-21

4۔ ایضاً ص 8

5۔ محمد آصف خان۔مرتب: آکھیا بلھے شاہ نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1992ء ص 34

6۔ محمد عزیز الرحمٰن: مرتب، مترجم ومشرح۔ دیوان فرید؛ ص 5-6

7۔ میرحسان الحیدری چانڈیو: ترتیب، حواشی ، مقدمہ۔ اردو دیوان فرید؛ سرائیکی ادبی مجلس (رجسٹرڈ)، بہاولپور 2005ء ص 30-31

8۔ اسلم رانا، ڈاکٹر: انتخاب کافیاں خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹی؛ عزیز پبلشرز، اردو بازار، لاہور 1992ء ص 89

9۔ ایضاً ص 220

10- Shazad Qaisar, Dr.: Translation and Introduction- The Message of DIWAN-FARID: Suhail Academy,Lahore 2009 P-xxi-xxii

11۔ کالا سنگھ بیدی، ڈاکٹر: سنگر یہہ کوتا؛ کافیاں خواجہ غلام فرید، پبلی کیشنز بیورو، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ 1997ء xxix

12۔ محمد عزیز الرحمٰن: مرتب، مترجم ومشرح۔ دیوان فرید؛ ص 397

13۔ محمد اسلم میتلا: تذکارِ فرید؛ سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان 2002ء ص 123

14۔ محمد عزیز الرحمٰن: مرتب، مترجم ومشرح۔ دیوان فرید؛ ص 67

اج دا سچ کل جھوٹھ دا ورقہ نویں کتاب دے اندر
پانی دی اک جھلک جہی اک نویں سراب دے اندر

(نظم: ویلے توں وڈی کوئی حقیقت، منیر نیازی)

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 81-88

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

سعدی شناسی وچ پنجابی لکھاریاں دا حصّہ

☆ ڈاکٹر محمد اقبال ثاقب

Abstract:

Hazrat Sheikh Saadi major part of his thoughts included in his famous books "Gulstan" and "Bustan". To spread Saadi's thought among the people unaware of Persian language, some translators other then "Gulstan and Bustan" translated all books of Saadi into deferent languages of the world. In this work of translation punjabi writers also contributed a lot. In this article these translations are discussed.

حضرت شیخ سعدیؒ نے اپنی سوچ دا وڈا حصّہ اپنی مشہور و معروف کتاباں ''گلستان'' تے ''بوستان'' وچ بیان کیتا اے۔ سعدیؒ دی سوچ نوں فارسی نہ سمجھن والے لوکاں وچ پھیلاون لئی گلستان تے بوستان دے علاوہ سعدیؒ دیاں ساریاں کتاباں دے وَنّو وَن زباناں وچ ترجمے

☆ صدر شعبۂ فارسی، جی سی یونیورسٹی لاہور

کیتے گئے۔ ایس کم وچ پنجابی لکھاریاں وی اپنا حصّہ پایا اے۔ ایس مقالے وچ ایہناں کتاباں دا ویروا کیتا گیا اے۔

برصغیر دی دھرتی اُتے انگریزاں دے عمل دخل توں پہلاں فارسی زبان نے دینی، دفتری تے علمی زبان دی حیثیت نال اپنے پَیر جمائے ہوئے سن تے فارسی زبان دے ایس رُکھ دی عمر گھٹ ودھ اک ہزار سال ہو گئی سی۔ انگریزاں دے آون مگروں فارسی دی ایہہ شان و شوکت قائم نہ رہ سکی تے انگریزاں نے اپنی زبان انگریزی نوں رواج دین لئی فارسی دیاں جڑاں وَڈھنیاں شروع کر دِتیاں۔ انگریزاں نے فارسی زبان نوں ایتھوں تیکر نقصان پہنچایا کہ ایہہ خطرہ پیدا ہو گیا جے ایس دھرتی دے لوک گلستان، بوستان اتے کریما ورگیاں اخلاقی تے علمی کتاباں نوں بُھلا دین گے۔ ایس خطرے دے احساس نے کجھ دانشمنداں نُوں مجبور کر دِتا جے اوہ ایس قیمتی میراث نوں اگلی نسل تک پہنچاون لئی ایہناں کتاباں دا علاقائی زباناں وچ ترجمہ کرن۔ برصغیر وچ اُردو توں وَکھ سعدی دیاں کتاباں دے بنگالی، سندھی، پشتو، سنسکرت، پنجابی اتے دوجیاں مقامی زبان وچ ترجمے کیتے گئے۔ ایتھے کجھ دستیاب ترجمیاں دے بارے جانکاری دتی جا رہی اے۔

گلستانِ سعدی دے پنجابی ترجمے

o غلام مصطفیٰ نوشاہی ہوراں نے ''کریما'' دے ترجمے توں بعد ''گلستانِ سعدی'' دا ترجمہ کیتا۔ کتاب دے اخیر وچ اوہناں ایس ترجمے دی تاریخ 20 جون 1925ء لکھی اے۔ گلستان دے ایس ترجمے دے نال کریما دے ترجمے نوں شامل کر کے جناب محمد سرفراز ظفر ہوراں نے اِک کتاب دی صورت وچ مرکزِ تحقیقاتِ فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد تے ادارہ معارفِ نوشاہیہ دی مدد نال 1985ء وچ چھپوا دتا۔ ایس کتاب وچ گلستان دے کُل 674 صفحے تے کریما دے کُل 33 صفحے نیں۔

o عبدالغفور اظہر ہوراں نے گلستانِ سعدی نوں پنجابی زبان وچ ترجمہ کیتا تے ایہہ ترجمہ خطی نسخے دی صورت وچ کتاب خانہ اقبال صلاح الدین، اوکاڑا (پنجاب) وچ موجود

اے۔ خطی نسخے وچ ایس ترجمے دی تاریخ 1973 عیسوی درج اے۔ ایس ترجمے دی خاص گل ایہہ وے جے مترجم نے نظم دا ترجمہ نظم وچ تے نثر دا ترجمہ نثر وچ کیتا اے۔ آغاز: ''اک بادشاہ دے بارے سُنیا سی پئی اوہنے اک قیدی دے''......... توں ہوندا اے۔[1]

o حکیم فضل الٰہی ہوراں نے گلستانِ سعدی دا منظوم پنجابی ترجمہ کیتا تے ایہہ ترجمہ 1938ء وچ چراغ دین تے سراج دین دی کوشش نال لاہوروں چھاپے چڑھیا۔ ایس کتاب دے کُل 320 صفحے نیں۔

o محمد بشیر احمد ظامی بہاولپوری ہوراں نے ''گلستانِ سعدی'' دیاں 101 حکایتاں دا ''سعدی آکھیا'' دے عنوان نال لہندی پنجابی وچ ترجمہ کیتا۔ مترجم نے ایس کتاب نوں 8 گلدستیاں وچ ونڈ کے 1988ء وچ بہاولپورتوں شائع کیتا۔ ایہہ کتاب کُل 130 صفحیاں تے مشتمل اے۔[2]

o دائم اقبال دائم ہوراں وی گلستانِ سعدی دا پنجابی زبان وچ ترجمہ کیتا اے۔ ایہہ ترجمہ 1981ء وچ مکتبۂ رومی تے جامی منڈی بہاء الدین دے تعاون نال چھاپیا گیا۔ ایہہ کتاب 152 صفحیاں تے مشتمل اے۔[3]

o محمد شریف صابر ہوراں نے ''سعدی نامہ'' دے عنوان نال گلستان تے بوستان دا پنجابی ترجمہ کیتا اے۔ ایس کتاب نوں پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر لاہور دے اوس ویلے دے ڈائریکٹر جناب ڈاکٹر محمد عباس نجمی ہوراں نے چھاپن دا پربندھ کیتا۔ ایہہ کتاب پنجاب انسٹیٹیوٹ ولوں پہلی وار 2009ء وچ چھاپی گئی۔ کتاب دے شروع وچ ''مترجم دیاں خیال اُڈاریاں'' دے عنوان نال اِک تحریر شامل اے جِس وچ مترجم نے ایس ترجمے دی اہمیت تے ضرورت بارے اِنج بیان کیتا اے:

> ''ست صدیاں تائیں شیخ سعدی جیہڑے برصغیر دے لوکاں دے دل دماغ اُتے اپنا سکہ جمائی بیٹھے رہے نیں، اساں اوہناں دی علمی دولت اپنی مُٹھ وچ لے کے مُٹھ میٹی رکھی سی۔ پر سائنس تے ٹیکنالوجی دے ایس دور وچ سعدی دے علمی موتی ریت وانگوں ساڈی مٹھ وچوں کِر رہے نیں۔

ہن جے سعدی نامہ پنجابی زبان وچ ترجمہ کر دتا جاوے تاں پنجابی بولن
تے سمجھن والے لوکاں دے ذہناں اُتے شیخ سعدیؒ دی علمی پکڑ چوکھی پکی
تے پیڈھی ہو جاوے گی تے ایہہ علمی ورثہ اگلیاں نسلاں تائیں اپڑ
جاوے گا''(4)

ایس تحریر توں بعد ''شیخ سعدیؒ، اک معلم اک ہادی'' دے عنوان نال جناب محمد رشید ظفر ہوراں دی وی اک تحریر چھاپی گئی اے جیہدے وچ سعدی دے حالاتِ زندگی، سیر وسیاحت اتے کتاباں بارے بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ ترجمہ فارسی متن دے بغیر چھاپیا گیا اے۔ گلستان دے ترجمے دا آغاز اِنج ہوندا اے:

''عزت تے جلالت والے خدا دا احسان مند ہاں کہ جیہدی حکم عدولی نہیں سکوں آ گیا کاری اوہدے نیڑے ہوون دا سبب اے تے اوہدے شکر وچ سکوں ودھ نعمت اے۔ ہر ساہ جیہڑا تھلّے جاندا اے اوہ حیاتی دا مددگار اے تے جدوں باہر آوندا اے جی نوں فرحت دیندا اے۔ پھیر ہر ساہ وچ دو نعمتاں موجود نیں ہر نعمت اُتے اِک شکر واجب اے۔''

بیت

جو کچھ وی ہتھ دی کرنی، تے زبان دا بول اے، اوہ اوسے (خدا) دا شکر ادا کرن دی ذمہ داری پوری کرن واسطے وے۔ ''اے داؤد دے گھر دیو تُسیں شکرگزاری کرو تے میرے بندیاں وچوں شکر کرن والے تھوڑے نیں''۔(5) گلستانِ سعدی دا پورا ترجمہ 247 صفحیاں تے چھاپیا گیا اے۔

بوستانِ سعدی دے پنجابی ترجمے

o غلام مصطفیٰ نوشاہی ہوراں نے کریما تے گلستانِ سعدی دے پنجابی زبان وچ ترجمے مگروں بوستانِ سعدی دا وی پنجابی ترجمہ کیتا۔ ترجمے دی ایہہ کتاب خطی نُسخے دی صورت وچ کتاب خانہ نوشاہیہ ساہنپال، گجرات وچ محفوظ اے۔ بوستان دا فارسی متن بشیر احمد بشارت نوشاہی دے قلم دا لکھیا ہویا اے اتے پنجابی ترجمے دی کتابت خود مصطفیٰ نوشاہی ہوراں نے کیتی

اے۔ ایہہ خطی نُسخہ 470 صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایس نُسخے دی کتابت 1932ء وچ مکمل ہوئی۔ مقدمے توں بعد ایس نُسخے دا آغاز ایہناں لفظاں نال ہوندا اے:

''بنام جہاندار...شروع کرناں میں ایس کتاب نوں نال نام جہان رکھنے والے دے''(6)

o پنجابی دے اک نامعلوم لکھاری نے بوستانِ سعدی دا پنجابی ترجمہ کیتا. ایس ترجمے دے مترجم دی طرح سالِ تالیف وی نامعلوم اے۔ ترجمے دی ایہہ کتاب خطی نُسخے دی صورت وچ کتاب خانہ قریشیہ گجرات وچ محفوظ اے تے ایس دے ورقیاں دی تعداد 212 اے۔ نُسخے دا آغاز ایہناں لفظاں نال ہوندا اے:

''شروع کرناں ہاں میں جہان رکھنے والے اتے جان پیدا کرنے والے''(7)

o محمد شریف صابر ہوراں نے ''سعدی نامہ'' دے عنوان نال گلستان تے بوستان دا پنجابی ترجمہ کیتا اے۔ سعدی نامہ دا تفصیلی ویروا ایس توں پہلاں ہو چکیا اے۔ بوستانِ سعدی دا مکمل نثری ترجمہ صفحہ 251 توں شروع ہو کے 482 تے ختم ہوندا اے۔ بوستان دے ترجمے دے اخیر وچ اک صفحے اُتّے صابر ہوراں دی زندگی اتے کتاباں بارے تفصیل درج کیتی گئی اے۔ بوستان دے ترجمے دا آغاز اِنج ہوندا اے:

''اوس اللہ دے ناں نال شروع کردا ہاں جیہڑا وڈا مہربان، نہایت رحم والا اے۔

جہان نوں قائم رکھن تے جان نوں پیدا کرن والے خدا دے ناں نال شروع کردا ہاں۔ جیہڑا اجیہا حکیم اے کہ زبان نال گل پیدا کرن والا اے، امداد لئی ہتھ پھڑن والا، بخشنہار تے مالک اے۔ غلطی معاف کرن والا، سخی تے عذر قبول کرن والا اے۔ اجیہا ڈاہڈا اے کہ جیہنے وی اوہدی درگاہ توں سر پھیر لیا تے پھیر جس وی دروازے تے گیا، کوئی آدر نہ پایو سُو۔ اُچی دھون والے بادشاہاں دے سر اوہدی درگاہ وچ عاجزی دی زمین

اُتے نیں۔ نافرماناں نوں چھیتی نہیں پھڑ لیندا۔ معافی منگن والیاں نوں سختی
نال نہیں چک دیندا تے جے کوجھیاں کرتوتاں پاروں غصے وچ آ جاوے،
تاں جدوں تُو نہہ باز آ جاویں تے اوہ وی معاملہ ٹھپ دیندا اے۔''[8]

کریمائے سعدی دے پنجابی ترجمے:

o غلام مصطفیٰ نوشاہی، ساہن پال ضلع گجرات (پنجاب، پاکستان) دے واسی نیں۔ گلستانِ سعدی تے کریما دا پنجابی زبان وچ تحت اللفظ ترجمہ کیتا۔ ایس کتاب دے شروع وچ نوشاہی ہوری لکھدے نیں کہ:

''ایہہ ترجمہ فارسی دے نویں سکھن والیاں واسطے کیتا گیا اے تے ایس ترجمے دی نثر بالکل سادہ اے''۔[9]

مترجم نے ایس ترجمے دی تاریخ 9 جون 1924ء لکھی اے۔

o بھائی کشن سنگھ عارف امرتسری ہوراں نے کریما دا پنجابی زبان وچ ترجمہ کیتا تے ترجمے دی ایہہ کتاب 1888ء وچ لالہ نرسنگھ داس دے تعاون نال امرتسر وچ چھاپی گئی۔ ایہہ کتاب کُل 32 صفحیاں تے مشتمل اے۔[10]

o پنجابی دے کسے نامعلوم مترجم نے کریما دا ترجمہ کیتا۔ ایہہ کتاب 1888ء وچ مطبع چشمۂ نور امرتسر وچ چھاپی گئی۔ ایس کتاب دے کُل 36 صفحے نیں۔[11]

میری ہُن تک دی جانکاری دے مطابق سعدی شناسی دے میدان وچ ایہناں لکھاریاں ای اپنا حصّہ پایا اے۔ اسیں اپنے موضوع دی تاریخ تے غور کریئے تے ایس دا کھلار گھٹ ودھ سو سال بن دا اے۔ کیوں جے سعدی دی کریما دا پہلا ترجمہ پنجابی زبان وچ 1888ء وچ کیتا گیا، اتے دائم اقبال دائم ہوراں دا ''گلستانِ سعدی'' دا پنجابی ترجمہ 1981ء وچ ویکھن نوں ملیا۔ ایس تاریخ تے ہور ڈونگھی جھات پایئے تے پتا لگدا اے جے پنجابی لکھاریاں دا ایس موضوع تے کم دا بہتا حصّہ پاکستان بنن توں پہلاں دا اے۔ پاکستان بنن توں بعد سعدی شناسی دے حوالے نال صرف تن کتاباں ای لکھیاں گئیاں نیں۔ ڈھیر حیرت دی

گل ایہہ اے جے 1981ء توں بعد ہُن تک پچھلے تیہہ ورھیاں وچ ایس موضوع تے صرف اِک کتاب ای لکھی گئی اے۔ مشرق تے اسلامی دُنیا دے سعدی ورگے اک بہت وڈے معلم اخلاق وَلوں ایس طرح منہ موڑنا بڑی بدنصیبی دی گل اے۔ لگدا اے حضرت علامہ محمد اقبالؒ تے حضرت قائداعظم محمد علی جناحؒ نے پاکستان نوں اسلامی رسماں تے ریتاں دی جیہڑی تجربہ گاہ بناون دے ارادے نال ایس مملکتِ خُداداد دی نینہہ رکھّی سی اَسیں ایس مقصد نوں ہولی ہولی بُھلدے جا رہے آں۔ اَسیں جدوں دا سعدی جیہے بزرگاں دے مکتب توں اخلاق، بھائی چارہ، برداشت تے خدمت دا سبق لینا چھڈیا اے ساڈیاں آبادیاں، سکولاں تے مسیتاں نوں دہشت گردی دی اگ نے گھیر لیا اے۔ ایس اگ توں بچن لئی سانوں سعدی ورگے اُستاداں دی درگاہ تے اعلیٰ اخلاقی قدراں دے درس لئی اک واری فیر سیس نواونا پئے گا۔

O

حوالے

1- منزوی، احمد: سعدی برمنای نسخہ ہای خطی؛ پاکستان، اسلام آباد، 1985ء ص 177،
معین نظامی: گلستان دا اک ان چھپیا ترجمہ؛ (غیر مطبوعہ مقالہ)، لاہور، ص1

2- عارف نوشاہی: فہرست چاپ ہای آثار سعدی؛ اسلام آباد، 1984ء ص112

3- دائم اقبال دائم: پنجابی گلستان؛ مکتبہ رومی و جامی منڈی بہاؤالدین، 1981ء ص1

4- صابر، محمد شریف: سعدی نامہ؛ پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر لاہور، 2009ء صiii

5- ایضاً ص1

6- منزوی، احمد: سعدی برمنای نسخہ ہای خطی؛ ص73

7- ایضاً ص73

8- صابر، محمد شریف: سعدی نامہ؛ ص250

9- غلام مصطفیٰ نوشاہی: گلستانِ سعدی تے کریما (پنجابی ترجمہ)؛ اسلام آباد، 1985ء ص1

10- شہباز ملک: پنجابی کتابیات؛ مطبع اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، 1991ء ص120

11- عارف نوشاہی: فہرست چاپ ہای آثار سعدی؛ ص50

منگنا واں دولت پیاراں دی
نہیں حاجت موج بہاراں دی
ایہہ پل وچ قسمت سور دی اے
جے بھیکھ ملے اقراراں دی
ہر دُکھ نوں ملے دوا مولا
مینوں سدھے رستے پا مولا
سلیم کاشر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 89-94

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

ماں بولی بارے مذہبی نقطہ نظر

☆ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

Abstract:

In this Article, the researcher has highlighted the point of view of different religions regarding the mother languages and has tired to prove that all the languages belongs to Almighty Allah. All the languages are important for the identification of Countries and nations, the researcher has also explained that all the mother languages are important at their on please.

آکھیا جاندا اے کہ زباناں دا کوئی مذہب نہیں ہوندا البتہ زباناں مذہباں دی لوڑ ضرور ہوندیاں نیں۔ یاں انج آکھ لئو پئی دنیا دے ہر مذہب نے اپنیاں تعلیمات تے مذہبی معاملات لئی زباناں دا ای سہارا لیا، پر خاص گل ایہہ وے کہ کسے وی پیغمبر، رسول یاں اوتار نے اللہ دے حکماں نوں عام لوکائی تیکر اپڑان لئی کدی وی کسے غیر مادری زبان دا سہارا نہیں لیا۔ جیہڑ یاں

☆ اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

اسمانی کتاباں نازل ہوئیاں اوہ وی اوہناں پیغمبراں دی مادری زبان وچ ای آئیاں تے پیغمبر یاں رسول نے جس وی علاقے یاں وسوں وچ اپنیاں تعلیمات دا پرچار کیتا اوتھوں دی زبان تے ثقافت نوں نہیں بدلیا۔ سوائے اوہناں عنصراں توں جیہڑے اوہناں دی مڈھلی تعلیم نال ٹکرا کھاندے سن۔ انج ایہہ گل نتر کے سامنے آ وَندی اے کہ پیغمبراں، رسولاں تے دوجے مذہبی آگوآں دا ایہو نقطہ نظر رہیا، کہ کسے وی علاقے یاں قوم دی زبان تے ثقافت نوں نہ چھیڑیا جائے کیوں جے انسان دی اپنی دھرتی زبان تے ثقافت نال جڑت اک فطری عمل اے۔ ایس جڑت نوں کسے جبر یاں زور نال توڑیا نہیں جا سکدا تے ایس طرح کرن نال اوتھوں دی لوکائی دا اک سخت ردعمل سامنے آ وَندا اے جیہڑا کہ بغاوت نوں جنم دیندا اے۔ جیویں محمد حسین ہیکل اپنی کتاب عمر فاروقِ اعظم وچ لکھدے نیں:

> '' (ترجمہ) زبان دا معاملہ بالکل اجیہا ای اے جیویں دین دا معاملہ۔ ایہنوں لوکی اودوں تیکر اپنی مرضی نال قبول نہیں کردے جدوں تیکر اوہناں نوں ایہہ محسوس نہ ہووے کہ ایہدے سکھن وچ اوہناں دا کوئی وڈا فائدہ اے ایس توں بغیر زبان سکھنا تے دور دی گل اوہناں نوں کسے دوجی زبان دے بولن اُتے وی مجبور نہیں کیتا جا سکدا۔''(1)

ایس لئی فاتحین نے مفتوحہ علاقیاں وچ کسے خاص زبان دے فروغ تے پرچار لئی اکثر لوبھ تے لالچ توں کم لیا تے کئی واری اوہ ایہدے وچ کامیاب ہوئے پر اکثر اوہناں ناکامی دا منہ ویکھیا۔ ایہو وجہ اے کہ ہر مذہب نے اپنی لوکائی دی زبان نوں ای اختیار کیتا۔ زباناں دے حوالے نال یہودی مذہب دا نقطہ نظر کجھ وکھرا اے جیہدی اوہ تورات توں روایت کردے نیں۔ اوہناں دے مطابق:

> '' (ترجمہ) رب نے انسان نوں پیدا کیتا تے اک زبان دتی تے جدوں اوہناں پوڑی لا کے رب دے لاگے آنا چاہیا تاں رب نے اوہناں اُتے عذاب نازل کیتا تے اک زبان دی بجائے کئی زباناں کردتیاں تاں جے اوہ اک دوجے نوں سمجھ نہ سکن۔''(2)

انجیل مقدس وچ زباناں بارے کجھ انج بیان کیتا گیا اے:

"(ترجمہ) کسی کو معجزوں کی قدرت، کسی کو روح کا امتیاز، کسی کو طرح طرح کی زبانیں اور کسی کو زبانوں کا ترجمہ کرنا لیکن یہ سب تاثیر وہی اک روح کرتا ہے اور جس کو جو چاہتا ہے بانٹتا ہے۔"(3)

جدوں کہ قرآن پاک دی سورۃ روم وچ اللہ تعالیٰ بڑی وضاحت نال انج بیان کردے نیں:

"(ترجمہ) ضرور ایس وچ نیں نشانیاں لوکاں واسطے جیہڑے سوچدے نیں تے اوہدیاں نشانیاں وچوں ای پیدا کرنا اسماناں تے زمیناں دا تے بھات بھات ہونا تہاڈیاں بولیاں دا تے تہاڈے رنگاں دا ضرور ایس وچ نشانیاں دانا لوکاں واسطے۔"(4)

قرآن پاک دی ایہہ آیت ای اصل حقیقت اے پئی خالقِ کائنات نے قوماں اندر بولیاں تے رنگاں، نسلاں دا فرق ایس لئی رکھیا اے تاں جے اوہ اک دوجے دی پہچان کر سکن یعنی ہر قوم دی اک خاص پچھان تے شناخت اوہدی اپنی اک وکھری بولی تے ثقافت وچ اے۔

ایتھے ایہہ گل وی خاص اہمیت رکھدی اے کہ دنیا وچ جیہڑیاں جیہڑیاں زباناں اُتے کسے خاص مذہب پنتھ یاں عقیدے دی چھاپ لگی یا جیہناں زباناں نوں کسے خاص مذہب دے منن والیاں اپنے عقیدے دے پرچار لئی ورتیا، اوہ زباناں ویلے دی ٹٹ بھج توں نہ صرف محفوظ رہیاں سگوں اوہناں بدلدے لسانی حالات دا زیادہ بھرویں انداز نال مقابلہ کیتا۔ جیویں عربی زبان و ادب نوں اسلام دے آؤن توں بعد زیادہ وسعت ملی۔ کیوں جے آپؐ دی ولادت توں پہلاں عرب وچ ہر قبیلے دی زبان دا ناں اوہدے قبیلے دی نسبت نال وکھرا سی۔ آپؐ دے آؤن توں بعد ایہہ سارے اک ناں یعنی عربی زبان دی چھتر چھاویں آ گئے تے فیر عرب فاتح جیہناں علاقیاں وچ گئے اوہناں اوتھے دیاں زباناں تے ادباں توں متاثر ہو کے اپنی زبان نوں نویں نویں تجربیاں توں آشنا کروایا۔ جدوں عرباں ایران نوں فتح کیتا تے ایتھوں دی فارسی زبان دے مضبوط علمی ادبی سرمائے توں عربی زبان و ادب وی متاثر ہویا۔ انج ای یہودیاں اپنی مذہبی زبان عبرانی نوں اپنی مذہبی عقیدت پاروں نویں سریوں دنیا دیاں زباناں دی فہرست وچ شامل کروا دتا۔ ایس طرح ای پالی جیہڑی گوتم بدھ دی زبان سی، اوہ وی تاریخ دے پنیاں اُتے اک لما عرصہ زندہ رہی۔ ایسے طرح پنجاب وچ جدوں سکھ پنتھ دی اک وڈی تحریک نے

ایتھوں دی لوکائی نوں متاثر کیتا تے پنجابی زبان سکھ مت دے نال مذہبی حوالے پکھوں جڑ گئی تے سکھ مذہب دے پرچار دا ذریعہ بنی۔ جد کہ اردو اوہ واحد زبان اے جیہدا کوئی مذہبی حوالہ نہیں۔ ایہہ حملہ آور حکمراناں تے مقامی زباناں دی آپسی سانجھ پاروں سامنے آئی پر ایہنوں ساڈے اک خاص طبقے نے پاکستان اتے خاص کر پاکستانی پنجاب وچ مذہبی بنیاداں اُتے لاگو کرن دی کوشش کیتی۔

ایس توں وکھ اردو نوں دوقومی نظریے دی بنیاد دے طور تے پیش کیتا گیا تے ایتھوں دی مسلم لوکائی نوں مختلف حلقیاں ولوں ایہہ احساس دوایا گیا کہ اردو مسلماناں دی تے ہندی ہندوواں دی زبان اے۔ جیویں سید روح الامین اپنی کتاب ''اردو ہے جس کا نام'' وچ مولانا اشرف علی تھانوی ہوراں دا ایہہ فرمان لکھدے نیں:

> ''اس وقت اردو زبان کی حفاظت دین کی حفاظت ہے، اس بنا پر کہ یہ حفاظت حسب استطاعت واجب اور طاعت ہو اور باوجود قدرت کے اس میں غفلت کرنا معصیت موجب مواخدہ آخرت ہوگا۔''(5)

حالانکہ زباناں دا کدے وی کوئی مذہب نہیں ہوندا تے نہ کوئی زبان یا بولی خالق کائنات دے نیڑے چنگی یا ماڑی ہوندی اے۔ اسیں ایہہ وی کہہ سکنے آں کہ کوئی وی زبان دینی یا لا دینی نہیں ہوندی بلکہ مذہب یا دین اپنی تعلیمات دے فروغ لئی زباناں دا سہارا لیندے نیں۔ جیویں پنجاب وچ صوفیاں پنجابی زبان وچ مذہب دا پرچار کیتا ایویں ای پنجابی زبان وچ تخلیق ہون والا منظوم فقہی ادب اے، جس نوں ساڈے پنڈاں، گراواں وچ عام لوکائی دی مذہبی تربیت واسطے اپنایا گیا۔

نبی پاکؐ اپنے کول آون والیاں دے سوالاں دا جواب اوہناں دی مادری زبان وچ ای دیندے سگوں اوہناں دے لہجے دا وی خیال رکھدے کیوں جے ہر علاقے دی وسوں دا اپنا اک اسلوب تے لہجہ ہوندا اے۔ جیویں اک دفعہ آپؐ نوں حضرت صدیق اکبرؓ نے عرض کیتی کہ حضور اسیں دونویں اکو شہر دے رہن والے آں پر تہاڈی زبان وچ فصاحت تے بلاغت ساڈے نالوں ودھ اے تے آپ نے ایہدے جواب وچ فرمایا کہ میری پرورش وی تے قبیلہ بنو سعد وچ ہوئی اے۔ ایتھوں ہر علاقے دے دُدھ تے مٹی دی تاثیر دی اہمیت دا اندازہ ہوندا اے۔

نبی پاکؐ دی سنت تے عمل کر دیاں مسلمان صوفیا ں تے مبلغاں نے وی جس جس علاقے وچ تبلیغ کیتی اوتھوں دی مادری زبان تے لہجے نوں اپنا کے کیتی۔ انج ای ہر مذہب دے مبلغاں جس علاقے دا وی رُخ کیتا پہلوں اوتھوں دی علاقائی زبان نوں سمجھن تے سکھن دی کوشش کیتی جیویں انگریزاں دے قبضے مگروں جدوں ہندوستان وچ پادریاں عیسائیت دی تبلیغ دا مُڈھ بنھیا تے پہلوں اوہناں ایتھوں دیاں علاقائی زباناں جانیاں تے لسانیات دے حوالے نال کم کیتا تے مقامی زباناں نوں سکھن لئی کتاباں تے گرائمراں مرتب کیتیاں ایس حوالے نال پادری ولیم کیری دا ناں اہم اے۔ ایس لئی اسیں آکھ سکنے آں کہ زبان تے مذہب دی سنگت بڑی گوڑھی اے تے دنیا دے مذہباں کسے وی علاقے دی کسے خاص زبان دی مخالفت نہیں کیتی بلکہ اوسے علاقے دی زبان نوں اپنی تعلیمات دے پرچار دا ذریعہ بنایا۔ البتہ ایتھے ایہہ گل منن یوگ اے کہ کسے وی مذہب دے آون نال اوتھوں دی زبان وچ کجھ تبدیلیاں ضرور واقع ہوندیاں نیں، جیویں جدوں عرباں ایران فتح کیتا تے عربی ادب دے فارسی تے فارسی دے عربی اُتے اثرات ہوئے۔ ایسے طرح جدوں پنجاب وچ اسلام دا کھلار ہویا تے ایتھوں دی مقامی زبان پنجابی وچ نویاں ترکیباں تے نویں لفظاں دا اضافہ ہویا۔ انج ای سکھ مت آون نال پنجابی وچ سنسکرت تے ہندی لفظالی شامل ہوئی۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ جتھے اک زبان دا دوجی زبان اُتے علمی ادب تے لفظالی دے حوالے نال بھرواں اثر ہوندا اے، انج ای مذہباں دے زباناں اُتے اثرات توں وی انکار ممکن نہیں، پر کسے وی بولی نوں دینی یا لادینی آکھ کے چنگی یاں ماڑی نہیں سمجھنا چاہیدا۔ کیوں جے ایہہ ساریاں وکھ وکھ بولیاں ایس کائنات دا حسن نیں تے ایہناں دا وکھریواں اک دوجے دی پہچان دا سبب اے۔ رسول حمزہ توف دا آکھن اے کہ:

> ”(ترجمہ) میرے نزدیک زبانیں آسمان پر بکھرے ہوئے ستاروں کی حیثیت رکھتی ہیں اور میں یہ نہیں کہوں گا کہ تمام ستارے ایک دوسرے میں ضم ہو کر ایک بڑے ستارے کا روپ لے لیں، کیونکہ اس کے لیے تو سورج موجود ہے۔ لیکن سورج کے وجود کے بعد بھی یہ ضرورت باقی رہ جاتی ہے کہ ستارے آسمان پر چمکتے رہیں اور ہر آدمی کے پاس اس

کا اپنا ستارہ ہو۔‘‘[6]

تارا حیاتی اے تے کسے کولوں اوہدی حیاتی کھوہن دا حق کسے نوں نہیں۔ ہر کسے دی ماں بولی آدر یوگ ہوندی اے تے ہر بولی وچ وڈے وچار سانجھے کیتے جاسکدے نیں۔

O

حوالے

-1 محمد حسین ہیکل: عمر فاروقِ اعظم؛ مترجم۔حبیب اشعر، مکتبہ میری لائبریری، لاہور 1963ء

-2 ڈاکٹر نوید شہزاد: پنج آبی کتھا؛ پنجابی ادبی مرکز، لاہور 2008ء ص 21

-3 یسُوع مسیح کا نیا عہد نامہ؛ پاکستان بائبل سوسائٹی، لاہور پاکستان، ص 236

-4 قرآن مجید مترجم مولانا ہدایت اللہ، آیت نمبر 21 سورۃ روم، پنجابی ادبی لیگ، لاہور 1968ء ص 407

-5 سید روح الامین: اردو ہے جس کا نام؛ عزت اکیڈمی، گجرات 2004ء ص 74

-6 رسول حمزہ توف: میرا داغستان (ترجمہ: اجمل اجملی)، فکشن ہاؤس، لاہور 2009ء ص 60

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 95-110

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

وارث شاہ سمے دا وارث

☆ واصف لطیف

Abstract:

This article deals with universitylity of "Heer Waris Shah". It has been theorized that Heer of waris is infect an encyclopedia on Punjab. The "Heer" even today presents living Punjabi culture, tradition as it was at the time of its composition.

وارث شاہ سخن دا وارث نندے کون انہاں نوں
حرف اوہدے تے انگل دھرنی ناہیں قدر اسانوں

میاں محمد بخش ہوراں ایس شعر وچ اپنے تنقیدی وچار موجب وارث شاہ نوں سخن دا وارث آکھ کے وڈیایا اے۔ مطلب ایہہ پئی وارث شاہ دی قدر و قیمت نوں اپڑنا ہر شاعر دے وس دی گل نہیں۔ وارث شاہ سخن دا وارث تے ہے ای اے جیہدا اعتراف میاں صاحب ہوراں بڑے ڈھکویں انداز وچ کر دتا اے پر ''وارث شاہ سمے دا وارث'' ایہہ گل وی کوئی وزن رکھدی اے یا نہیں؟ ایہدے لئی وارث شاہ دی ''ہیر'' پھرولن دی لوڑ اے۔ ایہہ حقیقت اے پئی ہر

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی لاہور

شاعر اپنے ویلے دا مصور، مؤرخ، نباض تے نقاد ہوندا اے، فیر شاعر دا حیاتی تے اوہدی روزمرہ دی واپرتا نوں ویکھن، سمجھن تے اوہدے توں تت کڈھن دا ڈھنگ وی عام بندے نالوں کدھرے وکھ تے اچیچا ہوندا اے۔ کسے واقعے یاں مشاہدے توں اک عام بندہ اپنی ہِت موجب نتیجہ اخذ کر لیندا اے پر اوسے ای واقعے یاں مشاہدے نوں جدوں اک شاعر دی اکھ ویکھدی اے تے اوہدا ویکھن ڈھنگ اکا وکھرا ہوندا اے۔ کیوں جے شاعر عام بندے نالوں ودھ حساس تے باریک بین ہوندا اے۔ اوہدی قوتِ مشاہدہ بڑی پکی پیڈی ہوندی اے۔ عام بندہ اوس واقعے یا مشاہدے دا وقتی جیہا اثر لے کے اوہنوں بھُل بھُلا جاندا اے پر شاعر اوسے ای واقعے یا مشاہدے توں اجیہی تصویر گھڑ لیندا اے جیہڑی شاعری دی شکل وچ ساڈے سامنے آؤندی اے تے ہمیشہ زندہ رہندی اے۔

وارث شاہ اک منیا پرمنیا شاعر سی اوہدا اندازِ فکر، قوتِ مشاہدہ، فنی بصیرت، بیانن ڈھنگ (اسلوب)، سیانپ، وسعت نظری، شعری کمال، لفظالی، علم وحکمت، دانائی، سوجھ بوجھ تے اپنے سمے تے عہد دا شعور اوہنوں اوہدے کئی ہم عصر شاعراں نالوں نکھیڑدا تے سبھ نالوں اتانہہ تے اگیرے کردا اے۔ وارث شاہ دیاں اُتلیاں ساریاں خوبیاں نوں جے اوہدی تخلیق ''ہیر'' وچوں لبھنا ہووے تے تھاؤں تھائیں ونگیاں مل جاندیاں نیں بندے نوں اچیچا آہر نہیں کرنا پیندا پر ایس لیکھ دا سرناواں ''ہیر'' پھرولن دی منگ ضرور کردا اے۔

وارث شاہ دے ہمعصر شاعر بلھے شاہ کول صرف سیاسی تے کجھ حد تیکر سماجی صورتحال ای نظریں پیندی اے۔ مطلب ایہہ پئی باہری حملہ آوراں جیہڑی بُر چھا گردی تے اَت گردی مچائی ہوئی سی اوس پاروں مغلاں دا زوال تے سکھاں دا زور پھڑنا ایس سبھ بارے بلھے شاہ دی شاعری وچوں اشارے ملدے نیں تے اٹھارویں صدی دی صورتحال ساڈے سامنے آؤندی اے۔ وارث شاہ دا معاملہ بلھے شاہ توں ڈھیر وکھ اے۔ وارث شاہ کول اپنے سمے تے عہد دا شعور ایس حد تیکر اے پئی اوہنے پورے دا پورا پنجاب ای اپنی ''ہیر'' وچ قید کر چھڈیا اے۔ یعنی ''ہیر'' وچ وارث سمے دا پنجاب اج وی چمکدا دمکدا، جگ مگ کردا تے لِشکاں پیا ماردا اے۔ انج جے کر ''ہیر'' نوں وارث سمے دے پنجاب دا Miniature [1] آکھیا جاوے تاں غلط نہیں ہووے گا۔

ہُن اسیں ایہہ ویکھن دا آہر کرنے آں پئی وارث شاہ کول اپنے سمے تے عہد دا شعور تے اوس شعور دا اپنی شاعری راہیں ابلاغ کس حد توڑی اے۔ وارث شاہ نوں ایس دنیا توں گزریاں نیڑے تیڑے ڈھائی سو ورہے ہو گئے نیں پر اوہدی رچی ''ہیر'' اج تیکر پنجابیاں دے دلاں اُتے راج کر رہی اے۔ ایہدی کیہ وجہ اے؟ ایس گل دا جواب حسین شاہد ہوراں دی گل توں کافی حد تیکر بِنتر جاندا اے کہ:

''رب نہ کرے جے کدے پنجاب اپنی ہر شکل گوا دیوے پر ''ہیر'' بچ رہوے تے ''ہیر'' دی گوہ بنھ کے پنجاب دی ہر شکل اوسے روپ وچ اساری جا سکدی اے جیہڑا روپ پنجاب دا اصل روپ اے''۔(2)

جیویں اُتے ذکر ہویا پئی ''ہیر'' پنجاب دا مِنی ایچر اے تے ایہہ گل وی طے ہو گئی کہ ''ہیر'' دی گوہ بنھ کے جیہڑا پنجاب اُسرے گا اوہ بلاشبہ وارث شاہ سمے دا پنجاب ہووے گا۔ ایسے ای گل نال میل کھاندا (راقم دے ایم -اے دے تھیسز دا) انتساب وی ملاحظہ ہووے:

''ماں بولی دے سیوا کار وارث شاہ دے ناں جیہنے اپنی پوِتر تخلیق راہیں دھرتی ماں تے ماں بولی دی اجیہی رَکشا کیتی کہ جدوں توڑی ''ہیر'' زندہ رہوے گی اودوں تائیں ماں بولی تے دیس پنجاب پوری آن، بان تے شان نال ہسدا کھیڈدا، جیوندا جاگدا تے موجاں مان دا رہوے گا''۔ (3)

وارث شاہ سمے لوکاں دا رہن سہن، اٹھن بہن، ورت ورتارا، رسماں رواج، کھان پین، ذات برادری، سیاسی، سماجی، معاشی، نفسیاتی تے تاریخی سوجھ بوجھ دی ''ہیر'' وچوں کس حد تیکر جانکاری ملدی اے تے ایس جانکاری توں اسیں وارث شاہی عہد تے دور نال کس حد تیکر واقف ہونے آں ملاحظہ کرو۔ وارث شاہ سمے دے سماج دا جیہڑا نقشہ ''ہیر'' راہیں ساڈے سامنے اُگھڑدا اے اوہ مجموعی طور تے خود غرض سماج دا اے۔ یعنی اوس سمے لوکاں دی اکثریت خود غرض، مطلب پرست تے مفاد پرست سی جیہدی دس ''ہیر'' دے کرداراں توں پیندی اے جیہڑے اصل وچ وارث شاہی سماج دے جیوندے جاگدے لوکاں دا ای سوانگ نیں۔ وارث شاہ آکھدا اے:

ع وارث شاہ، ایہہ غرض ہے بہت پیاری ہور ساک نہ سین نہ انگ دے نے (4)

ساک،سین تے انگ ایہناں تناں لفظاں دی وضاحت نجم حسین سید ہوراں انج کیتی اے:

''مالکی ویہار دی ٹبرداری وچ سانگیاں دے ترے رنگ نیں۔ ساک،سین تے انگ۔''خون'' دے سانگے، ویاہ راہیں جُڑے سانگے تے واہ ورتن راہیں جڑے سانگے۔ پر چاریا ایہو جاندا اے جو ایہہ رنگ سانگیاں دے غرضوں پاک ہوندے نیں۔ پر ایتھے رانجھے دے بھراواں دا ورتارا دسدا اے جو مالکی ویہار وچ بندے دے سارے سانگے غرض پرنے ہن''۔ (5)

یعنی وارث شاہی سماج وچ کوئی وی سکا سودھرا یاں نیڑے دور دا سانگا یاں رشتہ ناطا بے مطلب، بے مقصد تے غرضوں پاک نہیں سی۔ رانجھے نال اوہدے ماپیاں دا پیار ایس پاروں سی پئی اوہ سبھ نالوں نکا پُت سی تے حالے تیکر کوارا سی تے اوہناں نوں تانگھ سی پئی اوہناں دے بڑھاپے تے اخیری عمر دا سہارا تے آسرا بنے گا:

ع وارث شاہ ایہہ قدرتاں رب دیاں نیں دھیدو نال اوس بہت پیار آہا (6)

بھائیاں تے بھرجائیاں دا رانجھے نال پیار تے سلوک وی بےغرض نہیں سی۔ ایس گل دا اندازہ رانجھے تے بھرجائیاں دے مکالمے توں بخوبی ہو جاندا اے۔ ملاں دی خودغرضی ویکھو پئی اوہ آپ تے مذہب دا ٹھیکیدار بن کے مسیت اُتے مَل ماری بیٹھا اے تے جدوں رانجھا رات گزارن لئی مسیت وچ رُکدا اے تے اوہنوں کیویں کھریاں کھوٹیاں سناندا اے۔مُلاں نے فتویٰ صادر کر کے رانجھے نوں غیر شرع قرار دے دتا اے تے مسیت وچ رات لنگھاوَن توں ہٹک دتا۔ لُڈن ملاح وی خودغرضی وچ پھس کے ایس حد تیکر مفاد پرست ہو گیا اے پئی اوہنوں کسے دے جذبات دی کوئی قدر نہیں سگوں اوہدے لئی پیسہ ای سبھ کجھ اے۔ انج ای چوچک (ہیر دا پیو) تے ملکی (ہیر دی ماں) دی خودغرضی دا معاملہ اے جیہنوں سگوں بے غیرتی آکھیا جاوے تے زیادہ چنگا ہووے گا۔ ونگی ویکھو:

ع ساڈی دھی دا کجھ نہ لاہ لیندا سبھا ٹہل ٹکور کرا لیئے (7)

ایس توں اڈ قاضی، پنچ، کیدو، سہتی، بالناتھ، ہیر تے رانجھے دیاں ساریاں مثالاں وارث شاہی سماج تے عہد دا اصلا ساڈے سامنے لیا کھلہار دیاں نیں تے ایہناں کرداراں نوں پڑھ کے گمان ہون لگ پیندا اے پئی اسیں وارث شاہ سمے وچ ای ساہ پئے لینے آں۔

ہُن تیکر دی معلوم تاریخ توں پتہ لگدا اے کہ پنج آبی دھرتی نال مُڈھوں ای دھرو ہوندا لگا آ رہیا اے۔ باہری حملہ آوراں نے ایہدی زرخیزی تے سہپن پاروں ہمیشہ ای ایہدے ول میلی اکھیں ویکھیا تے بُرا سلوک کیتا۔ دراوڑ، آریا، ایرانی، یونانی، بدھ مت، عربی، فارسی، سکھ تے انگریز مُڈھوں ای ایس زرخیز دھرتی دی زرخیزی نوں پیراں ہیٹھ مدھولدے رہے تے ایہدی دولت نوں دوہیں ہتھیں لُٹدے رہے۔ وارث شاہ سمے وی دیس پنجاب وچ امن و امان ناں دی کوئی شئے نہیں سی۔ مغلاں دی حکومت ڈانواں ڈول سی۔ باہری حملہ آور احمد شاہ ابدالی تے نادر شاہ درانی نے ات گردی چکی ہوئی سی تے اک وڈی طاقت ابھر کے سامنے آ رہی سی جیہڑی سکھاں دی سی۔ وارث شاہ نے ایس ساری صورتحال دے ''ہیر'' وچ تھاؤں تھائیں اشارے دتے نیں جیہدے توں اسیں اوس سمے دی صورتحال توں جانو ہونے آں، آکھدے نیں:

ع جدوں دیس تے جٹ سردار ہوئے گھرو گھری جاں نویں سرکار ہوئی[8]

1756ء وچ احمد شاہ ابدالی نے چوتھا حملہ کر کے دلی نوں فتح کیتا تے اوہدیاں فوجاں نے متھرا فتح کر کے خوب لُٹ مار کیتی۔ ایس تاریخی واقعہ دا ذکر وارث شاہ دے اک مصرعے وچ انج اے:

ع فوجاں شاہ دیاں وارثا مار متھرا مُڑ پھیر لاہور نوں آئیاں نیں [9]

ایسے طرح دے کجھ ہور ٹانویں ٹانویں اشارے وی لبھدے نیں جیہڑے وارث سمے دی تاریخ تے صورتحال نوں واضح کردے نیں مثلاً ہیر دا سراپا بیان کردیاں کجھ اجیہے لفظ ورتوں وچ لیاندے گئے نیں جیہڑے تاریخی اشارے نیں جیویں:

سرمہ نیناں دی دھار وچ پھب رہیا چڑھیا ہند تے کٹک پنجاب دا جی
پھرے چھنکدی چاؤ دے نال جٹی چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں
قزلباش جلاّد اسوار خونی نکل دوڑیا اُرد بازار وچوں[10]

اتلے مصرعیاں وچ ''کٹک پنجاب'' توں مراد سکھاں دی فوج ''کٹک قندھار'' توں مراد احمد شاہ ابدالی دی فوج نے نادر شاہ درانی دے لشکر لئی ''قزلباش جلاد'' وغیرہ دے اکھر ورت کے بھرپور سیاسی صورتحال دا منظر پیش کیتا گیا اے۔

''ہیر'' دے کرداراں دے مطالعے توں بخوبی پتہ لگ جاندا اے پئی اوس سمے لوکاں

دی سوچ تے سوچن دا انداز کیویں دا سی۔ ایس گل دی وضاحت لئی شریف کنجاہی ہوراں دی کتاب ''جھاتیاں'' دے دو مضمون مثال لئی پیش کیتے جا سکدے نیں جیہناں دے سرناویں درج ذیل نیں: پہلا ''رانجھا ،اک وگڑیا ہویا بال'' تے دوجا ''ہیر، اک ضدّل کُڑی''۔ پہلے مضمون دا تت ایہہ بن دا اے پئی رانجھے دا فیملی بیک گراؤنڈ چنگا سی اوہ کھاندے پیندے ٹبر دا لُوڈا پُت سی تے لُوڈ پُنے وچ پلے بال عام کر کے ڈھیٹھ تے ضدی وی ہوندے نیں اوہ ہر حال وچ آپدی گل منوانا جاندے نیں۔ ایسے ای مضمون دیاں دو سطراں ملاحظہ کرو:

> ''رانجھا ہوڑ دا پورا سی تے لاڈلے بال کڑیاں عام طور تے ہوڑی ہوندے نیں۔ ایس ہوڑ دا پتہ اگاں چل کے وی لگدا اے جس ویلے ملاح اوس نوں مفت پار نہیں لنگھاندے تے اوہ دریا وچ ٹھل پیندا اے''(11)

دوجے مضمون ''ہیر اک ضدل کڑی'' توں ایہہ دس پیندی اے پئی اوہ چوچک سیال دی اکلوتی تے نازاں وچ پلی لاڈلی دھی سی اوہدا مزاج بڑا اتھرا سی ایسے لئی کسے نوں وی خاطر وچ نہیں سی لیاندی پر دل ہتھوں مجبور سی۔ شریف کنجاہی آکھدے نیں:

> ''ڈاہڈے سجھا آلیاں وچ ایہہ کمزوری وی ہوندی اے اوہناں دا ڈاہڈا پن ایسے گلے ہوندا اے جے اوہ دل دے وس وچ ہوندے نیں، دل اوہناں دے وس نہیں ہوندا''(12)

لہٰذا ہیر تے رانجھا دونویں لاڈ پیار تے نازاں وچ پلے بال سی انج دونواں ولوں صورتحال ''جیہدے گھر دانے اوہدے کملے وی سیانے'' والی بن دی اے۔ دونویں ای ضدی تے اپنی ضد مناؤن دا فن جان دے سن۔ ایسے لئی اخیر توڑی اپنی ہٹھ تے ڈٹے رہندے نیں۔ اصل وچ اوس سمے جیہناں لوکاں دا کھان پین چنگا چوکھا تے ٹبر پروار خوشحال سن وارث شاہ نے اوہناں لوکاں نوں ای ہیر تے رانجھے دے سوانگ وچ پیش کر کے آپدے سمے دے حالات نوں پیش کیتا اے۔ ایسے طرح ملاں، ملاح، قاضی، کیدو، چوچک، ملکی تے سہتی دے کرداراں دا مطالعہ وی آپنی تھاں وارثی سمے دی بھرپور نفسیاتی صورتحال دا ترجمان اے۔ گل نوں سمجھن لئی ملاح دی مثال ملاحظہ کرو۔ رانجھا گھروں رُس کے آیا اے۔ اوہدے کول پیسہ دھیلا ہے کوئی نہیں پر اوہنے دریا وی ضرور پار کرنا اے، تاں جے جھنگ سیال اپڑ سکے۔ رانجھا لڈن ملاح دی منت سماجت تے ترلا

کردا اے پر لُڈن ملاح تے کسے دیاں ترلیاں دا کوئی اثر نہیں ہوندا۔ اوہدا پرتاوا جواب ویکھو:

جیہڑا کپڑا دئے تے نقد مینوں ، سبھو اوس دے کم سوارنا ہاں

ڈوماں اتے فقیراں تے مفت خوراں، دوروں کتیاں وانگ درکارنا ہاں (13)

ایہہ جے وارث سمے دے ملاح دی ذہنی تے نفسیاتی کیفیت دی نمائندہ تصویر۔ اوہنوں کسے دیاں منتاں، ہاڑیاں یاں لوڑ نال کوئی غرض نہیں اُ کا اپنے مطلب تے مفادات عزیز نیں تے گویا رانجھے دے جذبات دی کوئی قدر قیمت نہیں۔ وارث سمے دے سماج وچ انصاف دا کیہ مُل سی یاں اوس سمے دے قاضی تے پنچ کیویں دے سن ایہہ وی بڑی گوہ جوگ بحث اے۔ ایس توں صاف صاف معلوم ہو جاندا اے پئی اوس سمے وی انصاف دا کوئی معیار نہیں سی ذمے دار تے کرتے دھرتے حضرات مثلاً قاضی تے پنچ سبھ وڈھی خورسن بھوئیں دی ونڈ توں لے کے ہیر دے مرن تائیں کسے وی نوعیت دے کم دامن بھاونا پھل قاضی دی مُٹھ گرم کر کے ای حاصل کیتا جا سکدا سی۔ مختصر ایہہ پئی وارث سمے دے لوک کنج سوچدے سن؟ اوہناں دی سوچ دے معیار کیہ سن؟ لوک سوسائٹی توں کس قسم دی منگ کردے سن تے سوسائٹی اوہناں دیاں منگاں نوں کس حد تیکر پورا کردی سی ایہناں ساریاں گلاں بارے جانکاری ''ہیر'' دے کردار تھاؤں تھائیں پئے دیندے نیں۔

ہُن اگاہاں وارث شاہی سمے دیاں سماجک لوڑاں تھوڑاں مثلاً ملن ورتن، رسماں رواج، ویاہ شادی، کھان پین، پیشے، علم حکمت تے ذات برادری بارے جانکاری پیش اے۔

وارث شاہی سماج دے لوکاں دا کھان پین مال ڈنگر تے بھوئیں نال جڑیا ہویا سی۔ وارث شاہ نے ''ہیر'' وچ تخت ہزارے تے جھنگ سیال دے نال نال ہیر تے رانجھے دے ٹبر پروار، بھوئیں تے مال ڈنگر بارے چوکھی جانکاری دتی اے۔ بھوئیں تے مال ڈنگر دونویں کم ای افرادی قوت دی منگ کردے نیں تے ایسے پاروں ای وڈے ٹبر تے پروار نوں آدر جوگ منیا جاندا سی کیوں جے جنے ہتھ زیادہ ہوندے سن اونا ای کم زیادہ نبڑدا سی تے خوشحالی وی ودھیری ہوندی سی۔ ایس پس منظر وچ بھائیاں دی لوڑ، قدرو قیمت تے اہمیت دے نمائندہ مصرعے ملاحظہ کرو:

بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوہندیاں نی اتے بھائیاں باجھ بہار ناہیں

بھائی مرن تاں پوندیاں بھج بانہاں بناں بھائیاں پرھے پروار ناہیں(14)

وارث شاہ نے ''ہیر'' وچ اوس سمے دے مدرسیاں دے نصاب بارے وی جانکاری دتی اے۔ اوس ویلے دیاں پرچلت عربی، فارسی کتاباں دے ناں ملاحظہ کرو:

کتاب التعلیل، صرف بہائی، صرف میر، قاضی قطب، کنزانواع، صلوٰۃ مسعودی، مجموعہ فتاویٰ خانی، مجموعہ سلطانی، حیرت الفقہ، فتاویٰ برہنہ، منظوم شاہاں، زبدۃ، معارج النبوت، خلاصہ کیدانی، روضۃ الاصفیافی ذکر الانبیاء، زرادی، شرح ملاّ، رنجانی، انشاء ہرکرن، نامِ حق، خالق باری، گلستان، بوستان، بہار دانش، طوطی نامہ، رازق باری، منشیات نصاب، ابوالفضل، شاہنامہ، واحد باری، قِران السعدین، دیوان حافظ تے شیریں خسرو۔ (15)

ماہر طبیب وانگوں وارث شاہ ہوراں ''ہیر'' وچ اوس سمے دیاں بیماریاں تے نال علاج وی دسیا اے۔ ''ہیر'' وچ ذکر ہوئیاں بیماریاں دے ناں:

''کھنگ، کھُرک، ساہ، اکھ آنا، دند پیڑ، قولنج، تپ دق، تپ محرقہ، سرسام، سودا، نزلہ زکام، سِل، نفخ، استسقاء، لحم طبل، واؤ، لوط، پھوڑے، چنبل، پیٹ دی پیڑ، ادھ سیسی، ادھرنگ، مُکھ بھوں، مرگی، جھولا، بانہہ سُک، ٹنگ سُن، کام، نامردی، بادفرنگ، پرمیو، سوزاک تے اتیسار (پیچش) وغیرہ۔'' (16)

بیماریاں دی جانکاری دے نال علم طب دیاں مشہور کتاباں دے ناں وی ملاحظہ کرو۔ ایتھوں پتہ لگدا اے پئی وارث شاہ ہوراں علم طب وی باقاعدہ پڑھیا تے سکھیا ہووے گا:

''یوسفی طب، طبِ میزان، طبِ اکبر، قرابادین، پران سنگلی، کفایہ منصوری، تحفہ مومنی، موجز قانون، قرطاس سکندری، دستور العلاج، ذخیرہ تے وید منوت وغیرہ۔''(17)

وارث شاہ موسیقی دا وی ماہر سی اوہنے ''ہیر'' دے اک پورے بند وچ مختلف قسم دے راگاں تے راگنیاں دا ذکر کیتا اے جیہڑے اوس سمے پرچلت سن:

''راگ پہاڑی، بُوبنا، جھیوری، سُوہلے، سارنگ، تلنگ، سُورٹھ، گجری، پوربی، لِلت بھیروں، دیپک، ٹوڈی، میگھ ملہار، گوندھنا سری، چِت سرے، مال سری، پرج راگ، ماروا، کِدارا، بہاگڑا، کاہنڑا، کلیان، مالکَنس، منگلا،

جھنجھوٹی، آسا، بسنت، ہنڈول تے پلاسی راگ وغیرہ۔''(18)

رانجھا ہیر دی خاطر جوگی بنیا کیوں جے ویاہ مگروں ہیر نے رانجھے نوں سنیہا گھلیا پئی جوگی دا روپ وٹا کے رنگپور کھیڑے اپڑے۔ رانجھا ہیر دا آ کھا من کے جوگ لین لئی بالناتھ دے ٹلے جا اپڑدا اے۔ انج جاپدا اے جیویں اوس سمے جوگ مت دا وڈھیرے رواج ہووے گا تدے ای وارث شاہ ہوراں جوگ مت بارے چوکھی جانکاری دتی اے۔ وارث شاہ موجب جوگ مت دا اک پکھ تے ایہہ وکھالی دیندا اے پئی ایہدے وچ کجھ خاص محنت نہیں سی کرنی پیندی تے کھان پین نوں بغیر محنتوں چوکھا لبھ جاندا سی، بس اپنا حلیہ وگاڑنا پیندا سی اپنے آپ نوں جوگی اکھوان لئی۔ لگدا اے پئی دنیا داری دیاں ذمے داریاں توں نسے لوکاں نوں ایہہ کسب واہوا وارے کھاندا ہونا اے مصرعے ملاحظہ کرو:

منگ کھاونا کم نہ کاج کرنا نہ کجھ چارنا تے نہیں چوونا جے
ذرا کن پڑائیکے سواہ ملنی گورو سارے ہی جگ دا ہوونا جے
نہیں دینی ودھائی پھیر جمنے دی کسے موئے نوں مُول نہ روونا جے
نہ دہاڑ نہ کسب روزگار کرنا بادشاہ پھیر مفت دا ہوونا جے(19)

اگے رانجھے تے بالناتھ وچکار لما چوڑا مکالمہ اے۔ پر دسن دا مقصد ایہہ اے پئی وارث شاہ جدوں کسے واقعے نوں چھوہندا اے تے اوہدے نال پورا پورا انصاف کردا اے اوہدے بارے مکمل جانکاری دیندا اے۔ جوگ مت کیہ اے ؟ جوگ مت وچ کیہڑ یاں کیہڑ یاں پابندیاں تے ممانعتاں نیں؟ جتی ستی جوگی دے اوصاف کیہ نیں؟ تے جوگ مت دے تقاضے کیہ نیں؟ ایہہ اوہ سارے سوال نیں جیہناں دے جواب رانجھے تے بالناتھ دے مکالمے وچ موجود نیں۔ جدوں ہیرنوں سہتی دے مکروفریب دا سپ لڑدا اے تے رانجھا جوگی علاج لئی جاندا اے۔ رانجھا جوگی سپاں دیاں مختلف قسماں وکھو کڈی روانی تے چابکدستی نال گنواندا اے: باشک ناگ، کرنڈیا، میڈ تچھک ، چھینا، تتزا، گلگی دار، اُڈنا، بھوند آبی، اسرال، کھرال، تندورڑا، بورڑا، پھنی پھنیر، منی دار، کھرنیال، گنگوریا، دھامیا، بس بساتی، رتواڑیا، کجلیا، کھجوریا، تیلیا، بنت جنگھا، تہواریا، کوجھیا، بلشتیا، چیپا، سنگ تاپو، چلملا وڑا تے داوڑا۔

وارث شاہ سمے مختلف قوماں تے طبقیاں دی ونڈ پیشے دے لحاظ نال کیتی جاندی سی۔

مختلف قوم تے طبقے دیاں عورتاں دے ناں ملاحظہ کرو: مہری، کھترانی، باہمنی، ترکھانی، جٹی، لوہاری، خوجی، پھلیارن، سینر یٹی (سناری)، منہارن، تیلن، ماچھن، پٹھانی، مغلانی، بنجارن، چمیارن، راجپوتنی، بھٹیانی، درزانی، ماچھن، سید زادی، شیخانی، کمہاری، چنگڑی، نائن، میرزادی، بھابڑی، بازی گرنی، نٹنی، رنگریزن، بیراگن، ڈومنی، قصائن، بلوچن تے مئیونی۔

وارث شاہ ہوراں جٹاں دیاں مختلف گوتاں دا ''ہیر'' وچ ذکر کیتا اے۔ سید علی عباس جلالپوری ہوراں جٹاں دیاں گوتاں (ذاتاں) دے درج ذیل ناں گنوائے نیں:

سندھو، باجوے، کھرل، ترگڑ، تارڑ، ساہی، چیمے، چٹھے، ڈوگر، ٹوانے، وینس، وڑائچ، چدھڑ، باگڑی، ورک، گوندل، چوہان، گکھڑ، چھچھ تے کھوکھر۔[20]

وارث شاہ سمے سیپ دا رواج عام سی۔ وڈے زمیندار، کسان تے کھاندے پیندے ٹبر پروار اپنے روزمرہ دے کماں لئی سیپی رکھدے سن جیہڑے روز دے کم بلا معاوضہ کردے سن تے صرف فصل دے فصل اوہناں نوں اجرت دے طور تے دانے یا جنس دے دتی جاندی سی۔ ایہہ طریقہ سیپ اکھواندا سی۔ کجھ سیپ پیشے جیہناں دا ''ہیر'' وچ ذکر ملدا اے درج ذیل نیں:

''نائی، موچی، واگی، ماچھی، ڈوم، چوہڑا، کلال تے چاک وغیرہ۔ سیپیاں دے ناں وی ذکر جوگ نیں: اولیا نائی، الفو موچی، موجماں واگی، دُھدی ماچھی، جھنگڑ ڈوم، فتو کلال، بیلا چوہڑا، تے جھنڈا چاک۔[21]

ہیر دے ویاہ تے باراتیاں لئی مختلف قسم دے پکوان تے مٹھائیاں تیار کروائیاں گئیاں۔ وارث شاہ ہوراں جیویں مٹھائیاں دا تے مختلف قسم دے پکوان توں اڈ چاولاں دیاں مختلف قسماں دا ذکر کیتا اے۔ ایس توں اندازہ ہوندا اے پئی اوس سمے دے کھاندے پیندے ٹبر پروار ویاہ شادی اُتے پروہنیاں تے جانجیاں دی خاطر مدارت لئی ودھیرے اچیچ کردے سن۔ مختلف مٹھائیاں دے ناں:

نگدی، شکر پارے، گھیورڑ، جلیب، بوندی لڈو، ٹکیاں، قلاقند، مکھانے، مَٹھیاں، کھجوراں، پراکڑیاں، سموسے، اندرسے، کچوریاں، لُچیاں، بڑے، کھنڈ دے خرمے، پیڑے، خطائیاں وغیرہ[22]

کجھ ایسے کھانے تے پکوان جیہڑے جانجیاں تے پروہنیاں توں اڈ صرف کامیاں،

نوکراں، چاکراں، راہیاں تے مزارعیاں لئی خاص طور تے تیار کیتے گئےسن درج ذیل نیں:

منڈے، ماس (گوشت)، چاول دال، دہئیں دھگڑا (دہی تے ادھ پکی موٹی روٹی)، رسا (شوربا) تے مٹھے منڈے وغیرہ۔ (23)

چاولاں دیاں مختلف قسماں دے ناں جیہناں دا ذخیرہ ویاہ دی تیاری دے سلسلے وچ پہلاں توں ای کر لیا گیا سی۔مُشکی چاول، سوئن پتی، جھونا، باسمتی، مسافری، بیگمی، زردیئے، سٹھی، کرچُکا، سیولا، کرت، کنتل، کِکھلا، تیہرا، کشمیری (24)۔

ہیر دے ویاہ دے سلسلے وچ تیار کروائے جان والے مختلف قسم دیاں زیوراں دے ناں:

کنگن، زنجیریاں، پنج منے ہار، لونگ، ترگے، کپورے، سُچے جٹ، پانوٹے، گجرے، پہونچیاں، چونکیاں، حمیل مالاواں، مہر بچھوے، پازیباں، گھنگھرالو، نوگری مالا، چونپ کلیاں، کان پھول، سیس پھول، اسکندری، نیوری، بیربلیاں، پپل پترے، جھمکے، کڑے، چھڑ کنگن، بودابدھی، چنن ہار، لوہلاں، ٹِکا، بیڑا، جگنی، چوڑیاں، مچھلیاں، بُندے، آرسی تے انگوٹھیاں۔ (25)

وارث شاہ سے کُڑیاں نوں داج وچ کس قسم دے کپڑے تے بسترے دتے جاندے سی ملاحظہ کرو:

لال پنکھیاں، لاچے، کھیس، سلاریاں، مانگ چونک، پٹا گلاں، بُونداں، چوپ چھائیلاں، سالو، بافتے دیاں چدراں، بھوچھن، پھلکاریاں، لال کمد ار گھگھرے، مشرو مشکی پگاں، دریائی دیاں چولیاں، کمخواب، پیلیاں چُنریاں، بوک بند، عنبری بادلاسی، چار خانیئے، ڈوریئے، ململ الاہ تے جالی دیاں جھمیاں وغیرہ (26)

داج دے نکے وڈے بھانڈے:

سُرمے دانیاں، تھالیاں، تھال، چھنے، لوہ، کڑچھ، کڑاہیاں، کول، پرات، چمچے بیلوے، دوہنی، دیگچے، خوانچے، مٹی دے مَٹ۔ (27)

بارات آوَن تے جیہڑی آتش بازی کیتی گئی اوہدیاں وی مختلف قسماں تے ناں ''ہیر''

وچوں پتہ چلدے نیں:

پھُل جھڑی ، پھوئیں، باغ ہوا ، ہاتھی مور، چرخیاں، پٹاکے ، کُجیاں، ٹِنڈ چوہیاں، مہتابیاں، چکیاں وغیرہ۔(28)

''ہیر'' دی بارات آؤن تے جانجیاں نال مختلف قسم دیاں رسماں ادا کیتیاں گئیاں:

سَون سپت ، سُرمہ پوائی، کھڈ کنا، تھال چھناں، ددھ پیائی تے گھڑولی وغیرہ(29)

اخیر وچ وارث شاہ ہوراں لکھیا اے:

جو کوء پڑھے سو بہت خورسند ہووے واہ واہ سبھ خلق پُکار دی سی (30)

یعنی جیہڑا وی ہیر پڑھے گا اوہ بہت خوش ہووے گا تے واہ واہ کر اُٹھے گا۔ وارث شاہ ہوراں ایہہ گل آپدی رَچی ''ہیر'' دے اخیر وچ کیتی اے پر ایس دا مطلب ایہہ وی تے لیا جا سکدا اے پئی اوس سمے ''ہیر'' پڑھنا تے سنّنا لوکاں دا ذوق، شوق تے شغل ہوندا ہووے گا یعنی لوکی وارث شاہ دی ہیر توں پہلاں وی ''ہیر'' پڑھدے تے مزہ مان دے سن۔ انج جاپدا اے پئی وارث شاہ دی فنی عظمت توں متاثر ہو کے آپ دے یاراں دوستاں نے نویں سریوں ہیر دا قصہ لکھن دی فرمائش کیتی ہووے مصرعے ملاحظہ کرو:

یاراں اساں نوں آن سوال کیتا، عشق ہیر دا نواں بنایئے جی

ایس پریم دی جھوک دا سبھ قصہ جیبھ سوہنی نال سنایئے جی(31)

یاراں دوستاں دی فرمائش نوں وارث شاہ ہوراں قبولیا تے اوسے ای پرانے قصے نوں پرانی بحر وچ ایہے اچھے ، نروئے تے سجرے ڈھنگ نال پیش کیتا کہ اپنے آپ نوں ہمیشہ لئی امر کر لیا تے ایس پُر بہار قصے وچ اپنے سمے ، عہد تے دور نوں محفوظ کر کے اپنے آپ نوں اٹھارویں صدی دا وارث شاعر بنا لیا۔ حقی گل ایہہ وے پئی اسیں جدوں وی ''ہیر'' پڑھنے یا سننے آں تاں انج جاپدا اے پئی اسیں ڈھائی سو ورہے پچھاں دے پنجاب وچ اپڑ گئے آں تے وارث شاہ آپ اساڈے سامنے بہہ کے ''ہیر'' دے شعر پڑھ پڑھ کے پیا سناندا اے تے داد وصولدا اے۔ وارث شاہ ہوراں ''ہیر'' وچ کوئی وی اجیہا کُجھ یاں پہلو نہیں چھڈ یا جیہڑا اوہدی

اکھوں پروکھا رہ گیا ہووے تے ایہوای اک حساس، باریک بین تے نظری کھُلھ ڈلھ رکھن والے شاعر دی اچیچتا ہوندی اے۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں دے مضمون ''وارث اپنے ویلے دا موَرخ'' دے اقتباس نال مضمون نوں بنے لاونا آں:

''وارث شاہ نے اک اُچی پدھر دا شاعر ہون پاروں اپنے قصے نوں رومانی، روحانی، صوفیانہ، فلسفیانہ، مذہبی تے تصوف دے سوہنے تے سُچے نظریات دی لڑی وچ پرون توں وکھ اپنے ویلے دے سماج تے معاشرے دی اجیہی ستھری تصویر وی کھچ دتی اے پئی سانوں آکھنا پیندا اے کہ وارث شاہ اپنے ویلے دا اک اُچا تے سُچا موَرخ وی اے جیہڑا اپنے سمے دی تاریخ نوں شعراں وچ بیان کردا اے''۔ (32)

O

حوالے

1. منی ایچر توں مراد اے بالکل نکی جیہی تصویر یاں کسے شے دا نکا جیہا نمونہ، مغلاں نے اپنے دورِحکومت وچ منی ایچر پینٹنگز نوں ایس خطے وچ رواج دتا تے ایہہ تکنیک اصل وچ ایران توں ایس خطے وچ آئی سی۔ منی ایچر پینٹنگ دی مثال نوں انج سمجھیا جا سکدا اے۔ پئی پورے پنجاب دے نقشے نوں اک کتابی سائز دے پنے اُتے انج الیکیا جاوے کہ ہر شے دی بخوبی تے وکھو وکھ پچھان ہو سکے۔ اوس اک پنے دی تصویریاں نقشے نوں پورے پنجاب دا منی ایچر آکھیا جاوے گا۔
2. حسین شاہد: پورنے؛ عزیز پبلشرز، لاہور 1991ء ص71
3. واصف لطیف: ہیر وارث شاہ وچ آفاقی سچائیاں (مقالہ برائے ایم اے)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور، ص6
4. وارث شاہ: ہیر وارث شاہ؛ مرتب۔ شیخ عبدالعزیز پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور 1964ء ص5
5. نجم حسین، سیّد: لوکاں کملیاں نوں قصہ ہشیار؛ سُچیت کتاب گھر، لاہور 2004ء ص25
6. ہیر وارث شاہ؛ ص5
7. ایضاً ص53
8. ایضاً ص387
9. ایضاً ص74
10. ایضاً ص28,29,30
11. شریف کنجاہی: جھاتیاں؛ عزیز بکڈپو، لاہور 1994ء ص 58
12. ایضاً ص61
13. ہیر وارث شاہ؛ ص22
14. ایضاً ص14,15
15. وارث شاہ: ہیر وارث شاہ؛ مترجم۔ پروفیسر حمیداللہ شاہ ہاشمی، شیخ محمد بشیر اینڈ سنز، لاہور 2000ء ص34,35

16. ہیر وارث شاہ؛ ص222, 223
17. ایضاً ص217
18. ایضاً ص61,62
19. ایضاً ص138
20. علی عباس جلالپوری: مقاماتِ وارث شاہ؛ تخلیقات، لاہور 1999ء ص119
21. ہیر وارث شاہ؛ ص67
22. ایضاً ص99,100
23. ایضاً ص100,101
24. ایضاً ص101,102
25. ایضاً ص101,103
26. ایضاً ص103,104
27. ایضاً ص104
28. ایضاً ص107
29. ایضاً ص107,108
30. ایضاً ص389
31. ایضاً ص3
32. عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: پرکھ پراگے؛ ادارہ التحریر، لاہور 1980ء ص142

کون بندے نوں یاد کریسی ، ڈھونڈے کون قبر نوں
کس نوں درد اساڈا ہوسی ، روگ نہ رنڈے ور نوں

میاں محمد بخش

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:68, Jan.-June. 2012, pp 111-120

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری ۔ جون 2012ء، مسلسل شمارہ 68

ہٹلر کا نظریۂ قومیت و مقامیت

☆ ڈاکٹر نوید شہزاد

Abstract

This article presents a brief study of Hitler's theory of nationalism and regionalism. Besides analyzing his both theories, a comparison has been made with presnet condition of Punjab with special reference to theory of nationalism and regionalism.

دنیا میں قومیت کی بنیاد مذاہب پر بھی رکھی گئی اور مختلف ممالک سے تعلق رکھنے والے ہم مذہب گروہوں کو ایک قوم قرار دیا گیا۔ مگر اڈولف ہٹلر کا تصورِ قومیت نسلی بنیاد پر ہے۔ اس کے علاوہ کسی دوسری بنیاد پر قائم تصورِ قومیت کو وہ ماننے کے لیے تیار نہ تھا۔ کہتا ہے: ''ہر حیوان اپنا جوڑا صرف اپنی ہی نسل میں تلاش کرتا ہے۔ چڑا صرف چڑیا کو بیوی بناتا ہے۔ بطخا فقط بطخ سے بیاہ کرتا ہے۔ جنگلی چوہا صرف جنگلی چوہیا کا رشتہ قبول کرتا ہے۔ گھریلو چوہا خالی گھریلو چوہیا سے ہی گھر آباد کرتا ہے۔ نر گرگ صرف مادہ گرگ سے شادی کرتا ہے۔ اس قاعدہ سے انحراف یا

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

تو جبر کا نتیجہ ہوتا ہے یا قید کا۔‘‘[1] ہٹلر صرف طاقت کے قانون کو مانتا تھا۔ اُس کے مطابق: ’’جو طاقت ور ہے اُسے کمزور پر مسلط ہونا چاہیے، نہ کہ اس سے اختلاط قبول کرکے اپنی برتر فطرت کو بھینٹ چڑھا دینا چاہیے۔‘‘[2] وہ اختلاط کو دوستی یا صلح کے مترادف سمجھتا تھا اور اس اختلاط کو حاکم، قابض، فاتح اور برتر حیثیت کے حاملین کے لیے مضر جانتا تھا۔ وہ تاریخ کے مطالعے سے اس نتیجہ پر پہنچ چکا تھا کہ طاقت ور، کمزوروں کو زیادہ دیر آزادی کے ساتھ جینے کا حق نہیں دیتا اور یہ کہ کمزور افراد و اقوام نے جلد یا بہ دیر مفتوحین کی صف میں شامل ہونا ہوتا ہے اور لاشعور سے شعور تک پہنچتے پہنچتے اس عمل کے نقوش اس حد تک نمایاں ہو جاتے ہیں کہ جسے دیکھنے، جانچنے کے لیے کسی خاص تردد کی ضرورت نہیں پڑتی۔ ہندوستان میں ان نقوش کے نمایاں خدوخال ڈی۔ڈی کوسمبی کو یوں نظر آئے تھے:

> ’’ہندوستان میں اب تک انگریزی زبان ہی حکومت کے نظم ونسق، بڑے پیمانے کے کاروبار اور اعلیٰ تعلیم کی زبان ہے۔ اسے تبدیل کرنے کے لیے تدبیر و بے اثر کمیٹیوں میں مقدس قرار دادوں کو منظور کرنے کے علاوہ کوئی بامعنی کوشش نہیں کی گئی ہے۔ دانش ور طبقہ نہ صرف لباس کے معاملے میں بلکہ اس سے بھی زیادہ ادب وفنون کے میدانوں میں تازہ ترین برطانوی طریق کی نقل کرتا ہے۔‘‘[3]

ہٹلر آریا نسل کو دنیا کی بہترین نسل قرار دیتا ہے۔ اُس کا مفروضہ ہے کہ: ’’انسانی تہذیب وتمدن کا ہر نمونہ، فنونِ لطیفہ اور وہ تمام فنون جو آج دنیا میں ہمارے سامنے موجود ہیں دراصل آریاؤں کی ایجاد ہیں۔ صرف آریاؤں نے ہی اعلیٰ قسم کے انسان پیدا کیے ہیں۔ لفظ انسان سے ہمارا جو کچھ مفہوم ہوسکتا ہے، اس کا اصل نمونہ آریا ہی ہیں۔‘‘[4] لفظ ’انسان‘ کا جو معنی ومفہوم ہٹلر لیتا ہے وہ مذاہب کے بیان کردہ انسان اور انسانیت کے معنوں سے قطعی مختلف ہے۔ خاص طور پر آریا کو دنیا کی بہترین نسل قرار دینا اُس کی ذاتی پسند اور اُسی سوچ کا عکاس ہے جس کے تحت وہ کہتا ہے کہ: ’’جو زندہ رہنا چاہتا ہے اُسے لڑنا بھی ہوگا۔ اس دنیا میں زندگی کا مستقل قانون کشمکش اور جدوجہد ہے۔ یہاں جو شخص جنگ پر آمادہ نہیں اُسے زندہ رہنے کا بھی

کوئی حق نہیں۔،،[5] پنجاب میں دراوڑ بھی حملہ آور تھے اُنہوں نے پنجاب کے قدیم باشندوں پر فتح پائی۔ فتح پانے کے بعد پنجاب میں مکمل طور پر سکونت اختیار کرنے والے وہ پہلے حملہ آور، فاتح تھے۔ یقیناً اُنہوں نے بھی مقامیوں کے ساتھ وہی کیا ہوگا جو ایک حملہ آور مقبوضہ علاقے میں مفتوحین کے ساتھ کرتا ہے۔یعنی کچھ مقامی مارے گئے، کچھ بھاگ نکلنے میں کامیاب ہوئے اور کچھ غلام بنا لیے گئے ہوں گے۔ بہرحال پنجاب کی پہلی دریافت شدہ بھرپور تہذیب دراوڑی ہی مانی جاتی ہے۔ اس تہذیب میں مقامیوں کا کتنا حصہ ہے، قابضین کا کتنا اور دونوں کے اختلاط کا کتنا؟ یہ الگ بحث ہے۔ دراوڑوں نے بھی مقامی لوگوں پر اپنی جنگجو صلاحیتوں کی بنیاد پر ہی برتری حاصل کی تھی۔مگر دریافت شدہ داراوڑ تہذیب کا عروج یہ بتاتا ہے کہ شاید وہ اپنی جنگجو صلاحیتوں کو برقرار نہ رکھ سکے تھے، یا شاید برقرار رکھنے کے باوجود آریاؤں کو جنگی صلاحیت میں اُن پر فوقیت حاصل تھی اور اسی فوقیت کے کارن انہوں نے دراوڑوں پر فتح پائی۔ بہرحال تاریخ بتاتی ہے کہ آریاؤں کو پنجاب میں سخت مزاحمت کا سامنا کرنا پڑا:

> ''رگ وید سے معلوم ہوتا ہے کہ آریا ایک ایسے خطے میں آباد ہوئے جہاں داس یا داسیو (یعنی دراوڑ پنجابی) بکثرت آباد تھے۔ ان داسیوں سے آریاؤں کی مسلسل چپقلش رہتی تھی۔ گویا وہ ایک دشمن دیس میں آباد ہوئے۔ ...... آریاؤں کی کشمکش داسیوں سے بھی رہتی تھی اور داسوں سے بھی۔ اس لیے یہ کہنا زیادہ درست ہوگا کہ داس مقامی حکمران طبقات میں سے تھے اور داسیو مقامی عوام تھے جو غلام تھے اور بعد میں شودر بنے۔،،[6]

دوغلی نسل کے ادنیٰ پن کے حوالے سے جو بات ہٹلر کرتا ہے وہی احساس آریاؤں کو قابض کی حیثیت سے پنجاب میں بس جانے کے بعد تھا۔ مؤرخین لکھتے ہیں کہ: ''آریاؤں میں اپنی نسل کو خالص رکھنے کا احساس شدید تر ہو چکا تھا کہ کوئی قلیل التعداد فاتح قوم اپنی پوری حفاظت نہ کرے تو وہ بہت جلد مفتوح اقوام میں کھپ جاتی ہے اور اس کا نام ونشان باقی نہیں رہتا۔ انہیں یہ بھی معلوم ہو چکا تھا کہ اگر ماں اور باپ کی نسل ایک نہ ہوتو اولاد نہایت کم درجہ کی پیدا ہوتی ہے۔،،[7] تاریخ سے یہ بھی ثابت ہے کہ آریاؤں نے جن دراوڑوں کو غلام بنایا اُن

سے کوئی رشتہ ناطہ نہ رکھا۔ بلکہ آریا سماج میں جو''شودر'' ہیں، یہ دراوڑ ہی ہیں۔ رما شنکر ترپاٹھی کے مطابق: ''بہت سے داسیو (دراوڑ) فاتحین (آریا) کے غلام (داس) بن گئے۔ جنہیں بعد میں سماج میں شودر کی حیثیت سے شامل کر لیا گیا۔'' (8) شودروں کو آریا ''داس'' کہتے تھے یا ''داسیو''(9) اس بحث میں پڑے بغیر آریاؤں نے یہاں سے جو کچھ لیا وہ انفرادی و اجتماعی سطح پر اُن کی بقا سے وابستہ تھا اور جو دیا وہ انسانی وتہذیبی تباہی کے سوا کچھ نہ تھا۔ یہ بھی لکھا گیا کہ: ''آریوں کو جو مقامی تکنیک اپنے لیے مناسب نظر آئی وہ انہوں نے اپنا لی اور آگے چل دیئے۔ جو بربادی وہ پیچھے چھوڑ جاتے تھے وہ پامال شدہ لوگوں کے لیے نا قابل تلافی تھی .... جب آریا لوگ ان بستیوں سے گزر جاتے تو انسانی سماج اور انسانی تاریخ اگر پھر شروع بھی ہوتی تھی تو ایک یکسر مختلف سطح پر شروع ہوتی تھی۔''(10)

اس طرح آریاؤں نے زندہ بچ جانے والے دراوڑوں/ شودروں کو زندگی کے اس حق سے بے دخل کر دیا جو پنجاب میں صدیوں کی سکونت اور حکمرانی کے باعث انہیں حاصل تھا۔ ہٹلر جس بناء پر آریا کو دنیا کی بہترین قوم قرار دیتا ہے وہ دراصل ''ہیرازم'' کے حوالے سے ہے کہ ایک قوم کے قاتل دوسری قوم کے ہیرو اور دوسری قوم کے قاتل پہلی کے ہیرو۔ بہرحال آریاؤں میں جنگجو صلاحیتوں کی برتری کے سوا اور کوئی قابل ذکر ایسی صلاحیت نہ تھی، جسے قابل فخر ٹھہرایا جا سکے۔ آریا کے حوالے سے لکھا گیا کہ:

> ''وہ جنگجو، لوٹ مار کرنے والے، کانسی کے زمانے کے پدرسری قبائل تھے ...... یہ گھڑ سوار لوگ تھے۔ لاشوں کو جلاتے تھے۔ ان کے لیے آگ مقدس تھی۔''(11)

لہٰذا ہٹلر کا یہ کہنا خلافِ حقیقت ہے کہ: ''اگر ہم انسانوں کو تین انواع پر تقسیم کریں اول وہ جو تمدن کی بناء رکھتے ہیں، دوسرے وہ جو تمدن کی بناء تو نہیں رکھ سکتے لیکن پہلے سے قائم شدہ تمدن کو قائم رکھ کر پھیلانے میں مدد دیتے ہیں اور تیسرے وہ جو تمدن کو تباہ کر دیتے ہیں تو پہلی قسم میں صرف آریاؤں کا نام شمار کیا جا سکتا ہے۔''(12)

پنجاب کے حوالے سے دیکھا جائے تو آریا تیسری قسم میں شامل ہیں۔ اگر ہٹلر کی بات

مانتے ہوئے آریاؤں کو اس کرۂ ارض پر تہذیب وتمدن کے حقیقی بانی مان بھی لیا جائے تو پھر بھی یہ حقیقت اپنی جگہ موجود رہے گی کہ اس کرۂ ارض میں وسیع سطح پر تہذیب وتمدن کی تباہی کا باعث بھی آریا ہی بنے۔ تلوار اور گولی کے زور پر حاصل کی گئی کامیابی کو مہذب دنیا میں نہ کبھی پسندیدگی کی نظر سے دیکھا گیا ہے اور نہ دیکھا جائے گا۔ حملہ آور، قابض، فاتح کی ہمدردی یا رشتہ مقبوضات کے ساتھ اُس نوع کا ہو ہی نہیں ہوسکتا جو ایک مقامی کا اپنی دھرتی ماں کے ساتھ ہوتا ہے۔ ہٹلر جب یہ کہتا ہے کہ: ''ادنیٰ نسلیں وہ پہلے اوزار تھے جن سے کام لے کر اعلیٰ تہذیب وتمدن کی بنیادیں استوار کی گئیں'' [13] تو یہ بھول جاتا ہے کہ تہذیب وتمدن کی تخلیق عام طور پر مکینیکل عمل نہیں اور اسے مقامی لوگ اپنی دھرتی ماں پر جنم دیتے ہیں اور یہ کہ حملہ آور، قابضین و فاتحین کے نقوش مقبوضات کی تہذیب وتمدن کے چند گنے چنے عناصر میں سے ہوتے ہیں۔ قابضین کے ہاتھوں یہ عمل اس لیے بھی انجام نہیں پا سکتا کیونکہ ایسے عوامل کی تکمیل خلوص کی اُس انتہائی شدت کی طالب ہوتی ہے جو عام طور پر لاشعوری راستے کی متقاضی ہوتی ہے۔ ہٹلر چونکہ آقا اور غلام کا قائل تھا، وہ مادی دنیا میں قائم حفظِ مراتب کو قانون خداوندی کا حصہ سمجھتا تھا، اس لیے وہ طاقت کے بل بوتے پر بنائے جانے والے غلاموں کی غلامی جائز مانتا ہے اور اس غلامی کو برقرار رکھنا فاتحین کا حق سمجھتا ہے۔ دوسرا یہ کہ وہ صرف اور صرف آریا نسل کو کرۂ ارض پر انسانی تمدن اور تہذیب کا علمبردار سمجھتا ہے۔ وہ ''انسانی تہذیب وتمدن'' سے کیا مراد لیتا ہے یہ ایک الگ بحث ہے۔ اُس کے مطابق: ''اگر آریا تباہ ہوگئے، اگر آریا غلام بن گئے، تو دنیا پر ابدی وحشت و بربریت کی تاریکی چھا جائے گی۔'' [14] یہی نیشنل ازم کا پہلا نقطہ ہے جو جرمن قوم پرستی کی تحریک کی بنیاد بنا۔ اگر قوم پرستی کی کسی تحریک میں یہ چیز بنیادی حیثیت کی حامل نہ ہو تو وہ قومی تحریک کبھی بھی کامیابی سے ہم کنار نہیں ہوسکتی۔ ہٹلر کا یہ بھی کہنا ہے کہ 'کامیابی یا فتح ہمیشہ ''سچ'' کی ہوتی ہے۔' مگر یہاں قابل توجہ بات یہ ہے کہ سچ کون سا؟ کیوں کہ عام طور پر ہر تحریک، ہر جماعت اور ہر مذہب کا سچ اپنا اپنا ہوتا ہے۔ جو بعض صورتوں میں دوسروں کے لیے سو فیصدی ناقابل قبول ہوتا ہے۔ ایسی صورت میں عام طور پر 'سچ' بھی متنازع صورت اختیار کر جاتا ہے۔ بالکل اسی طرح جیسے پنجاب میں لسانی حوالے سے تین سچ بولے جا رہے ہیں۔ ایک

سچ یہ کہ پنجاب کے بچوں کو انگریزی زبان میں تعلیم دی جائے، دوسرا یہ کہ انہیں اردو میں تعلیم دی جائے کیونکہ اس اقدام میں ملکی مفاد پوشیدہ ہے اور تیسرا یہ کہ ذریعہ تعلیم مادری زبان یعنی پنجابی ہو۔ کیونکہ یہ پنجابیوں کا بنیادی حق ہے جو کہ تعلیمی ولسانی اصولوں کے مطابق بھی ہے۔

زبان کے حوالے سے ہٹلر نے بہت سے خیالات کا اظہار کیا۔ وہ کہتا ہے کہ: ''نئی زبان سیکھ کر نیا ذہن حاصل نہیں ہو جاتا۔'' (15) جہاں وہ یہ کہتا ہے کہ 'زبان بدلنے سے شجرۂ نسب نہیں بدل جاتا، وہاں جرمنی میں بسنے والے یہودیوں کے حوالے سے کہتا ہے کہ: ''بس جرمن زبان کی مہارت ہی تھی جس کی بناء پر یہودی جرمن ہونے کا دعویٰ کرسکتا تھا۔ لیکن ایک نسلی اُمت کے اراکین صرف زبان ہی کے بندھن سے باہم وابستہ نہیں ہوتے۔ بلکہ اُن کے اتحاد کی اساس خون کے رشتہ پر ہوتی ہے .... یہی وجہ ہے کہ جہاں یہودی اپنی زبان کو بچانے سے لاپرواہ نہیں وہاں وہ اپنے خون کو دوسری نسل کے ساتھ غلط ملط ہونے سے بچانے کے لیے ایڑی چوٹی کا زور لگا دیتا ہے .... نئی زبان سیکھ کر انسان کی فطرت نہیں بدل جایا کرتی۔'' (16) زبان کے دائرہ اثر اور دائرہ عمل کے حوالے سے اُس نے تفصیل کے ساتھ بات کی۔ وہ First اور Second Language کے فرق کو کھول کر بیان کرتا ہے۔ کہتا ہے:

> '' قومی زبان کی حمایت اس لیے کی جاتی ہے کہ اس طرح سرکار کے ہاتھ میں ایک ایسا ٹھوس حربہ ہوگا جس سے سرکار کی ارضی حدود سے باہر بھی اقتدار قائم رہ سکے گا۔ اس کے علاوہ واحد زبان کا ایک فائدہ یہ بھی تصور کیا جاتا ہے کہ ملت میں حب قوم کے جذبے کی ترقی اور توسیع کے لیے ایک واضح رُخ معیّن ہو جائے گا۔ یہ خوش فہمی ایک بنیادی مغالطے پر مبنی ہے ...... جرمن پرستی کا غلبہ اور تسلط کسی علاقے پر ہوسکتا ہے، کسی غیر جرمن نسل کے باشندوں پر نہیں ہوسکتا۔ جرمن پرستی سے ان (نام نہاد جرمن پرستی کے حامیوں) کا مفہوم فقط یہ ہوتا تھا کہ غیر جرمن باشندوں کو جرمن بولنے پر مجبور کیا جائے۔ نہ معلوم کہ وہ اس زبردست مغالطہ کا شکار کس طرح ہو جاتے تھے کہ جرمن زبان سیکھ لینے سے کوئی چینی یا حبشی جرمن بن جائے

گا۔ کیا ہمیشہ کے لیے جرمن زبان بولنے کی عادت اختیار کرنے سے یا کسی جرمن سیاسی پارٹی کو ووٹ دینے سے کوئی غیر جرمن ، جرمن بن سکتا ہے؟ فرض کیجئے مختلف قوموں کے مابین تمام موٹے موٹے اور ظاہری امتیازات ختم کر کے محض ایک زبان کی مدد سے ان کو متحد بھی کیا جا سکے تو اس طرح ایک سیاسی دوغلی نسل وجود میں آ جائے گی جس سے جرمن پرستی کو فروغ اور تسلط حاصل نہ ہوگا بلکہ صحیح النسب جرمنوں کا خاتمہ ہو جائے گا۔''(17)

وہ اس چیز پر زور دیتا ہے کہ قوم کو جو چیز ایک قوم بناتی ہے وہ زبان نہیں بلکہ وہ نسل ہے جو ایک کلچر کو جنم دیتی ہے۔ وہ یہ بھی کہتا ہے کہ: '' (دونسلوں کے) اختلاط کے نتیجے کے طور پر پیدا ہونے والی خچر نسل فاتحوں کی زبان بولنے میں خود فاتحوں پر بھی ہزار درجے بازی لے جائے۔ ایک عرصے تک دونوں مخلوط ذہنوں میں کش مکش رہتی ہے۔''(18)

ہٹلر آسٹریا کے اُن جرمنوں کا ذکر بھی کرتا ہے جنھوں نے اپنی مادری زبان کی حفاظت کا بیڑا اُٹھایا تھا۔ وہ اُن جرمن بچوں کا ذکر کرتا ہے جنھوں نے اپنے آپ کو جرمن زبان، کلچر اور نسل بچانے کے لیے وقف کر ڈالا تھا۔ آسٹریا میں مقیم جرمن بچوں کے حوالے سے لکھتا ہے: ''کبھی تو وہ غیر زبانوں کے گیت گانے سے انکار کر دیتے۔ کبھی وہ اپنے خرچ سے پیسے بچا کر قومی روایات برقرار رکھنے کے لیے چندہ دیتے۔ غرض جتنا انہیں جرمن قوم سے دور لے جانے کی کوشش کی جاتی، اتنے ہی زور کے ساتھ وہ اس کے پہلو سے لپٹتے تھے۔ دن رات جرمن مشاہیر کے چرچے اُن کی زبانوں پر تھے۔ جب کوئی غیر جرمن استاد کوئی ایسی ویسی بات منہ سے نکالتا، فوراً اُن کے کان کھڑے ہو جاتے۔ متحد الآواز ہو کر وہیں اس کی تردید کر دی جاتی۔ جرمن لباس پہننا ممنوع تھا۔ طالب علم یہی لباس پہن کر اسکول آتے۔ پھر جب اس جرم کے لیے انہیں جسمانی سزا دی جاتی تو وہ اس پر فخر کرتے۔''(19)

وہ کسی قوم میں موجود انفرادیت کے رجحان کی بھی مخالفت کرتا ہے اور اسے خون میں ملاوٹ کا نتیجہ گردانتا ہے۔ اسی طرح فرقہ وارانہ اور مذہبی اختلافات کو قوم کی یکجہتی کے لیے مضر سمجھتا ہے اور ان گروہوں سے منسلک افراد کو قوم کے بدترین دشمن قرار دیتا ہے۔ وہ مرکز اور

صوبوں کی اہمیت کے حوالے سے کہتا ہے کہ: ''صوبوں کی اہمیت ثقافتی ہونی چاہیے اور مرکز کی اہمیت سیاسی ہونی چاہیے۔ (ملک میں موجود) ریاستوں کو ثقافت، تمدن اور مقامی نسل کو محفوظ رکھنے کے مراکز بن جانا چاہیے۔'' [20] اس کے نزدیک ہر صوبے کی مقامی ثقافت اور زبان (لہجے سمیت) جس قدر ترقی کرے گی اور خالص رہے گی، اُسی قدر ملک ترقی کرے گا۔ ملکی بقا کے لیے ضروری ہے کہ مقامیت کو دوام بخشا جائے۔ یہی قانون اسلام نے بھی روا رکھا کہ وہ جس علاقے میں داخل ہوا وہاں کی مقامیت کو مسخ کرنے کی کوشش نہ کی۔ سوائے اُن چند چیزوں کے جو بلاواسطہ اسلامی تعلیمات سے متصادم تھیں۔ یہی وجہ ہے کہ آج مسلمان نہ صرف ان گنت زبانیں بول رہے ہیں بلکہ لاتعداد تہذیبوں کے بھی امین ہیں۔

جہاں تک قوم پرستی کی بات ہے تو یہ وراثت ایک باشعور نسل اپنی اگلی/نئی نسل کو شعوری سطح پر منتقل کرتی ہے۔ جس کے تین بنیادی ذرائع ہیں: پہلا ماں کی گود یعنی لوریوں کا بڑا موضوع قوم پرستی کی تعلیمات پر مبنی ہونا چاہیے، دوسرا تعلیمی نصابات، جو قوم کے تاریخی واقعات اور کارناموں کو سامنے لے کر آئیں اور تیسرا اخبارات کہ جو نہ صرف قوم پرستی کی تعلیم دیں بلکہ مخالفین کے پراپیگنڈہ کا بھی جواب دیں۔ اس طرح ان تربیتی مراحل سے گزر کر آنے والوں کی ایک ایسی جماعت تیار ہو جائے گی جن کے لیے اپنی تہذیب، مادری زبان اور ماں دھرتی قابلِ فخر ہوگی۔

O

حوالے

1- اڈولف ہٹلر: تزکِ ہٹلری؛ مترجم محمد ابراہیم علی چشتی، فکشن ہاؤس لاہور ، 1998ء ص 359,360

2- ایضاً ص 360

3- ڈی ڈی کوسمبی: قدیم ہندوستان؛ مترجم بالمکند عرش ملسیانی، پرنٹ لائن پبلشرز لاہور، 1999ء ص 11

4- تزکِ ہٹلری؛ ص 366

5- ایضاً ص 365

6- یحییٰ امجد: تاریخ پاکستان ، قدیم دور؛ سنگ میل پبلی کیشنز لاہور، 1997ء ص 418

7- نگار سجاد: مطالعہ تہذیب، حصہ اول؛ شعبہ تاریخ جامعہ کراچی، جون 1993ء ص 54

8- رما شنکر ترپاٹھی: تاریخ قدیم ہندوستان؛ مترجم سید سخی حسن نقوی، سٹی بک پوائنٹ کراچی، 2003ء ص 37

9- یحییٰ امجد: تاریخ پاکستان ، قدیم دور؛ ص 450

10- ڈی ڈی کوسمبی: قدیم ہندوستان؛ ص 105

11- یحییٰ امجد: تاریخ پاکستان ، قدیم دور؛ ص 411

12- تزکِ ہٹلری؛ ص 366

13- ایضاً ص 373

14- ایضاً ص 448

15- ایضاً ص 386

16- ایضاً ص 393

17- تزکِ ہٹلری؛ ص 496,497

18- ایضاً ص 497

19- ایضاً ص 54

20- ایضاً ص 734, 735

دلبر یار میرے وس ہویا ، میں اُسدا اوہ میرا
غیر نہ کول محمد بخشا ، اک اساڈا ڈیرا

میاں محمد بخش

ISSN: 1992-6545

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk

Tel./Fax No. : 042-99210834

Price : Rs. 250/- (in Pakistan)
: US $. 10/- (Abroad)